

MİNAXANIM TƏKLƏLİ
MEHMET RIHTIM

QAFQAZ İSLAM
ORDUSUNUN
XRONOLOGİYASI

NURLAR
BAKI-2008

**Elmi redaktoru:
Dr. Firdövsiyyə Əhmədova**

**Minaxanım, TƏKLƏLİ, Mehmet RIHTİM:
QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN XRONOLOGİYASI**

Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 104 səh.

Kitab Azərbaycan dövlətinin müstəqillik qazanmasında və istiqlalının saxlanılmasında mühüm rolunu oynayan Qafqaz İslam Ordusunun mücadilə hərəkatı tarixinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu məqsədlə ordunun qurtuluş fəaliyyəti araşdırılmış xronoloji üslubda ardıcılıqla, sistemə salınmışdır.

ISBN: 9952-450-49-1

© “NURLAR”, 2008

BÖYÜK MÜBARİZƏNİN SALNAMƏSİ

Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyət hərəkəti Azərbaycanın istiqlal tarixində və bunun kimi də milli müqəddəratının həllində mühüm rolunu oynayan bir hadisədir. Kitabın hazırlanmasında məqsəd Qafqaz İslam Ordusunun keçdiyi şərəfli yolun salnaməsini müəyyənləşdirib bərpa etmək; bu şanlı ordunun fəaliyyətinin başlanğıcından son ana kimi (30 oktyabr 1918-Mudros sülhündən sonra; dekabrın 3-də sonuncu qatar Azərbaycandan çıxana qədər) mərhələ-mərhələ, imkan daxilində günbəgün, diqqətlə araşdırmaq, bu şərəfli yolu bütünlüklə göz önünə gətirməkdir.

I Dünya müharibəsinin başlanması və müharibənin məhrumiyyətləri, həm də Rusiyadakı hakimiyyət çevrilişləri Qafqazlarda, o cümlədən Azərbaycanda öz dərin təsirini göstərirdi. Bir yandan da Osmanlı - Rusiya qoşunlarının üz-üzə dayandığı Qafqaz cəbhəsi çox yaxında idi. Buna görə də öz milli taleyi uğrunda mübarizə meydanına girən Azərbaycandan istər Osmanlı türk cəbhəsi komandanlığına, istərsə də dövlətə tez-tez müraciətlər olurdu. Ermənilərin müsəlmanlara; Azərbaycanın paytaxtı Bakıda, ardınca digər bölgələrdə başladığı soyqırımlar Osmanlı dövlətini nəhayət qardaş xalqlara bir an gecikmədən hərbi yardıma keçməyə sövq etdi. Təcili olaraq Mosul cəbhəsindən göndərilən ilk yardımın ardınca mükəmməl hərbi yardım olaraq nəzərdə tutulan Qafqaz İslam Ordusu hissələri Azərbaycana yetişir. Nuri paşa komandanlığı altında ilk dəstələr Cənubi Azərbaycan - Naxçıvan - Qarabağ yolu ilə Gəncəyə daxil olduğu tarixlə eyni günlərdə Tiflisdə Milli Şura Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsini elan edir.

Ölkədə möhkəmlənmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinə, habelə sonra gələn ingilis müdaxiləçiləriylə qarşı-qarşıya gələn Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən başlayan mücadilə yolu Bakıya istiqamətlənmişdi. Tərkibi ermənilərdən ibarət olan Kommuna qoşunlarını Bakıya qədər sıxışdıran Türk-İslam Ordusu Azərbaycanın əsarətdə qalan kənd və şəhərlərini bir-birinin ardınca azad edərək Bakıya yaxınlaşır. 15 sentyabrda böyük qurbanlar bahasına nəhayət azad edilən Bakıdan sonra bu xilaskar qoşunun yolu Dərbəndədir.

Kitabda bu əlamətdar hadisələr xronoloji dəqiqliklə və səliqə ilə tərtib olunmuş, bunlarla bir sırada Qafqaz İslam Ordusu qurtuluş hərəkətindəki görkəmli şəxsiyyətlərin də həyatlarındakı mühüm tarixlər nəzərə alınmışdır.

Kitabın Qafqaz İslam Ordusunun Qafqazdakı qurtuluş hərəkəti tarixinin öyrənilməsində müəyyən yer olacağına əmin olmaq mümkündür.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN FƏALİYYƏTİ XRONOLOGİYASI

1 noyabr 1914: Rusiya Osmanlı imperatorluğuna müharibə elan etdi. Bunun ardınca onu İngiltərə və Fransanın 5 noyabr 1914-dəki hərbi elanları təqib etdi. Rusiyaya lazım olan bəhanə tapılmışdı: İki Alman hərbi gəmisi ingilis donanmasının təqibindən qurtularaq Türkiyəyə doğru qaçmış və 10 avqust 1914-də Çanaqqala boğazına girmişdi. Gəmi heyətinin rəhbəri admiral Sişon gizli bir surətdə səy göstərərək türkləri bu hərbi qatmaq istəyirdi. Öz vəzifəsini icra etməkdə olan admiral Sişon 27 oktyabr (ekim) tətbiqat bəhanəsiylə Qara dənizə gəldi və tarixdə “Qara dəniz olayı” deyən anılan hadisələrə səbəb oldu.

1 noyabr 1914: Rus ordusu Qafqaz istiqamətində Osmanlı dövlətinin sərhədlərini keçdi. Qars, Ərdəhan və Batum ətrafında döyüşlərdə hər iki tərəf böyük itki verdi.

10 noyabr 1914: Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar qızışır. Qafqaz cəbhəsinə yola düşərək Tiflisdə qarşılanan Rus çarı II Nikolay Qars və Sarıqamış cəbhələrində imperiyanın Qafqaz Ordusunun əsgər və zabitləri ilə görüşür. Onun gəlişində məqsəd orduda ruh yüksəkliyi yaratmaq idi. Azərbaycan türklərinin Rusiyadan narazılığı güclənir.

9 dekabr 1914-18 yanvar 1915-ci il: Sarıqamış əməliyyatı. Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşa və onun ərkani hərbi Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlərə ümidlə baxırdılar. Hərbi əməliyyat üçün buraya 90 minlik canlı qüvvəni birləşdirən 3-cü türk ordusu göndərilmişdi. Qələbəyə böyük inam bəsləyən Ənvər paşa döyüş əməliyyatlarına şəxsən özü komandanlıq edirdi. Plana əsasən rus ordusuna əsas zərbə Sarıqamış ətrafında endirilməli idi. Güclü şaxta və çovğun şəraitində gedən döyüşlərdə türk ordusu böyük itkilər verdi və məğlub oldu.

Yanvar 1915: Zaqafqaziyada artıq hər birində 1000-1200 atıcısı və ya atlı döyüşçüsü olan altı erməni könüllü bölükləri yaradıldı. Onlar rus ordusu tərkibində vuruşurdular.

Fevral 1915: Gələcəkdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qabaqcıl liderlərindən olan Fətəli xan Xoyskinin qardaşı oğlu Arslan xan Xoyski sərhəddi gizlicə keçərək Ərzurumda Ənvər paşayla görüşmüş və müstəqil Azərbaycan dövləti qurmaq naminə bir hərəkət planı təqdim etmişdi. Bu cəsarətli plana görə Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycana girməli və bunun ardınca Şimali Azərbaycanda və Dağıstanda Difai tərəfdarları geniş müstəqillik hərəkətinə başlamalı idilər.

7 mart 1917: 52 deputatdan ibarət Bakı Deputatları Soveti formalaşdı. Sovetin tərkibi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət idi. Bakı Sovetinə qiyabi olaraq S.Şaumyan sədr seçildi.

Martın sonu 1917: Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəyli başdan olmaqla və Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Həsən bəy Ağayevin iştirakı ilə “Türk Ədəmi mərkəziyyət” partiyası yaradıldı. Partiya Rusiya məkanında federalist respublika ideyasını irəli

sürürdü. Həmin ilin iyununda Türk Ədəmi mərkəziyyət Müsavat partiyası ilə birləşdi.

15-20 aprel 1917: Bakıda Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Qurultay Qafqaz müsəlmanlarının Müvəqqəti hökumətə, habelə müharibəyə və Rusiyanın digər xalqlarına münasibəti məsələlərini müzakirə etdi. Muxtariyyət ideyası ilk dəfə açıq şəkildə bu qurultayda qoyuldu.

1-11 may 1917: Moskvada Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultay demokratik “Rusiya daxilində millətlərə ərazi-millı muxtariyyət” şüarı altında keçirildi. Qurultayda əsas məruzə ilə çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə ərazi muxtariyyətinin tələb edilməsinin zəruriliyini tutarlı dəlillərlə sübut etdi.

Oktyabr 1917: Qafqaz türklərindən bir heyət öz dövlət müstəqilliyinə malik olmaq işində Osmanlı dövlətindən yardım istəmək məqsədi ilə 6-cı ordunun bulunduğu Mosula gəldi. 6-cı ordu komandanlığı vəziyyəti yerində öyrənmək üçün gələn heyətlə birlikdə üç zabiti ora göndərdi. Göndərilən zabitlərdən təgəmə Muzəffər əfəndi Mosula döndükdə Qafqazlarda vəziyyəti şərh etdi. Nuri Paşa Azərbaycana yola düşmə ərafəsində onunla görüşmüşdü.

7 noyabr (25 oktyabr) 1917: Petroqradda çevriliş nəticəsində bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Oktyabrın 25-26-da burada keçirilən II Sovetlər qurultayında Sülh və Torpaq haqqında dekretlər qəbul edildi. Lenin başda olmaqla Sovet totalitar rejiminin əsası qoyuldu.

2 noyabr 1917: Bakı Sovetinin konfransı açıldı. Konfransda Bakıda Sovet hakimiyyəti qurulduğunu elan etdilər. İcraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə S.Şaumyan seçildi.

15 noyabr 1917: Qafqazın əsas siyasi qüvvələrini təmsil edən Menşevik, Müsavat, Daşnaksutyun və sağ esərlər (sosialist inqilabçılar) Rusiyada qurulan bolşevik hökumətini tanımayaraq regionu idarə etmək üçün Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti (Zaqafqaziya Komissarlığı) qurdular.

11 dekabr 1917: Zaqafqaziya Komissarlığı (Transqafqaz) tərəfindən müsəlman hərbi birləşməsinin yaradılması barədə dekret verilmişdir. Korpusun komandiri vəzifəsinə general leytenant Əli ağa Şıxlinski təyin edilmişdir. 1918-ci ilin əvvəllərində dek korpusun qərargahı Tiflisdə yerləşirdi.

16 dekabr 1917: Xalq Komissarları Soveti Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti müzakirə edib Stalinin təklifi ilə Stepan Şaumyanı Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin etdi. Hakimiyyət məsələsinə ciddi həll etmək üçün bolşeviklər və ermənilər Bakıda hərbi cəhətdən möhkəmlənmək üçün əməlli addım atdılar: Q.Korqanovun başçılığı ilə yaradılmış hərbi komitə Tiflisdən Bakıya gətirildi.

18 dekabr 1917: Nəhayət 1914-cü il oktyabrın 29-da başlayan Osmanlı-Rusiya müharibəsinə 1917-ci il dekabrın 18-də Ərzincan müqaviləsinin imzalanması ilə son qoyuldu.

19 dekabr 1917: Zaqafqaziya Komissarlığı Qafqazdakı rus ordusunun tərkis olunması və bu əsasda milli qoşun hissələrinin təşkil edilməsi haqqında sərəncam imzaladı.

26 dekabr 1917: Qafqaz cəbhəsi baş komandanlığının əmrinə (26.12.1917) əsasən tərkibində üç piyada diviziyası, atlı briqadası və ərazi alayları olan erməni qol-ordusu (korpusu) yaradıldı.

29 dekabr 1917: Rus əsirliyindən qurtularaq Türkiyəyə gələn 29 dekabrda VI ordu komandanı ilə görüşən Avstraliyalı bir mayor yapılacak bir hərəkət üçün Qafqazın durumunun çox əlverişli olduğunu çatdırdı. Həmin mayor İstanbulda Ənvər Paşa ilə görüşdü. Onun anladığıları Ənvər Paşanı necə təsirləndirmiş olacağı ki, Ənvər Paşa “Azərbaycan türklərinin düşməne qarşı təşkilatlanmağa və savaşağa istəkliliyi olduğu, ancaq onları təşkilatlandıracaq və idarə edəcək əsgəri liderlərin bulunmaması səbəbiylə hərəkətə keçmədikləri qənaətinə gəldim” dedi.

31 dekabr 1917: Stepan Şaumyan Petroqraddan “Qafqazın fəvqəladə komissarı” olaraq Bakıya göndərildi.

9-12 yanvar 1918: Şəmkir stansiyasında Transqafqaz hökumət Milli Hərbi Şurası qüvvələri cəbhədən geri qayıdan rus əsgərlərinin Bakıda bolşeviklərə xidmət edəcəyini nəzərə alıb onları tərkisilahlı etdi.

14 yanvar 1918: Türkiyə Transqafqaz hökuməti ilə sülh danışıqlarına başlamağa təşəbbüs etdi. Türk komandanlığının general Odeşelidzeyə göndərdiyi həmin tarixli məktubunda xəbər verilirdi ki, Ənvər paşa sülh bağlamaq üçün Müstəqil Qafqaz hökuməti ilə hansı şəkildə əlaqə yaradılması ilə maraqlandır. 2 gün sonrakı məktubda Türkiyə hökuməti Transqafqaz komissarlığını Brest-Litovskda aparılan sülh danışıqlarına dəvət edirdi.

Yanvar 1918: Nağı bəy Şeyxzamanlı və əsirlikdən azad olmuş türk ordusu zabiti Hüsəməddin (Tugsavul) Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmək məqsədilə Gəncədən yola çıxdılar. Tiflisdə Cəmiyyəti Xeyriyyənin sədri doktor Xosrov bəy Sultanov onlara Cəmiyyəti Xeyriyyə vəsiqələri verir; bu sənədlə nümayəndələr bütün Qafqaz cəbhəsini gəzib dolanmaq səlahiyyətlərinə malik olurdular.

Fevral 1918: İstanbulda Hərbi nazirlikdə təşkil olunmuş komissiyada Qafqaz İslam Ordusunun qərarı üçün 20 nəfərlik bir tərkib seçilib müəyyənləşir.

18 fevral 1918: Müttəfiqlərin qərarına uyğun olaraq Bakını tutmaq üçün Bağdaddan hərəkətə keçən ingilis generalı Denstervill öz məsiyyəti ilə fevralın 18-də Ənzəliyə çatdı.

22 fevral 1918: Güney Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər məclisinə seçilmiş deputatların yığılmasında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

23 fevral 1918: Müsavat, Menşevik, Daşnaksutyun partiyaları aksiyalarının nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı. Zaqafqaziya Seymində Azərbaycanın siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi.

26 fevral 1918: Seymin Azərbaycan fraksiyası Azərbaycan və onun ətrafındakı vəziyyəti dərinlən təhlil etdi. Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni hərbi birləşmələrinin Bakıda dayanması, ingilislərin Cənubi Azərbaycana doğru hərəkət etməsi nəticəsində Bakı üçün yaranan təhlükəni götür-qoy etdilər.

1 mart 1918: Almaniyada Orduların Baş Qərargahından mayor Gienanth Alman Orduların Baş İdarəsinə olan məlumatında (1. 03.18.) etibarlı mənbələrdən Ənvər paşanın qardaşı Nuri paşanın Trablus Qərbə (Libiyaya) geri dönməyəcəyini, onun əvəzinə gizli bir vəzifə ilə Qafqaza gedəcəyini öyrəndiyini bildirdi.

3 mart 1918: Şaumyan Stalın bu tarixdə yazdığı məktubda Bakının sürətlə hərbişdirilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq Qafqaz Ordusunun Bakıda mərkəzləşməsinə, hərbi donanmanın yenidən gücləndirilməsinə təklif edirdi. Daşnaqları silahlandırmaq barədə həmin məktubda yazırdı: “xahiş edirəm, daşnaqlar üçün top məsələsinə elə rəsmiləşdirərsiniz ki, məsələnin qəti həlli burada məndən asılı olsun”. Bakıda bu zaman dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan 8 min silahlı erməni toplanmışdı. Bununla bərabər Qafqaz cəbhəsindən, habelə İrandan dönmən rus əsgərləri də Bakıya yığılmışdılar. Mart qırğını ərəfəsində Bakıda 20 minlik düşmən qüvvəsi cəmləşmişdi.

12 mart 1918: Rus və erməni qüvvələrinin əlində olan Ərzurum Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında türk ordusu tərəfindən azad edildi.

14 mart 1918: Trabzon konfransı açıldı. Osmanlı dövlətinin Qars, Ərdəhan və Batum üzərindəki tələbləri Sovet Rusiyası tərəfindən əməli şəkildə qəbul edilməyincə III ordu komandanı Vehib Paşa Ənvər Paşanın əmriylə erməni birlikləri üzərinə hücum keçdi və 1914-cü il türk-rus sərhədlərinə ulaşıdı. Türk ordusunun irəliləyişi qarşısında 3 mart 1918-ci ildə Sovet Rusiyası Brest-Litovsk Andlaşmasını imzaladı. Bu müqaviləyə görə Qars, Ərdəhan və Batum Türkiyəyə qaytarıldı. Brest-Litovsk müqaviləsinin tələblərinin tətbiqi üçün Vehib Paşa erməni və gürcü birliklərinə nota verərək (10 mart 1918) onların bu vilayətlərdən çəkilməsini istədi. Fəqət gürcülər Batumun, ermənilər Qarsın Osmanlı dövlətinə verilməsinə razı olmadılar. Odur ki, Qars, Ərdəhan və Batumun müqəddəratına dair məsələyə Trabzon görüşməsində baxılmalı idi.

Nuri paşa Azərbaycana gəlmək üçün səhər tezdən İstanbuldan Mosula yoloa düşdü.

23 mart 1918: Rus ordusu Cənubi Azərbaycandan çıxarıldı. Lakin general N.Baratov və kazak alayı komandanı polkovnik L.Biçeraxov özünün 800-900 nəfərlik Kuban və Terek kazakları ilə hələlik orada idi.

24 mart 1918: Denstervillein planına uyğun olaraq Biçeraxov qüvvələri Qəzvini tutdu.

25 mart 1918: Tüm generallıq verilməklə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına yüksələn, eyni zamanda padişah Mehmet Rəşat tərəfindən Qafqaz İslam Ordusu komandanı olduğu və Qafqazlarda padişah adına əsgəri və siyasi fəaliyyətdə buluna biləcəyini bildirən fərman verilən Nuri Paşa Mosula gəldi. Onun tərəfindən seçilən 20 zabit də İstanbuldan Mosula yetişdi.

28 mart 1918: Lənkərana yola düşməkdə olan və şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan “Evelina” gəmisi bolşeviklər tərəfindən tərkisilah edildi. Mürtəcə Bakı Soveti hökuməti silahları qaytarmasına söz versə də bunun əksinə olaraq qarşıda gözlənilən döyüslərə rəhbərlik etmək üçün bolşeviklər inqilabi müdafiə komitəsi yaratdılar. Komitəyə S.Şaumyan, A.Çaparidze Q.Korqanov, İ.Suxartsov, S.Saakyan, M.Yolçıyan daxil oldu.

30 mart-1 aprel 1918: Erməni bolşevik birləşmələri Bakıda 20000 müsəlmanı qətl etdilər. Eyni tarixlərdə bir çox qəzalarda bu soyqırımlar həyata keçirildi. Şamaxı qırğınında qətl edilən 8000 kişidən 1653-ü qadınlar, 695-i uşaqlar idi. Ermənilər İrəvan bölgəsində 206 kəndi silib yox etdilər. 150 min adam qaçqın idi. Beləliklə qanlı mart qırğınlarında erməni-bolşevik cəlladları 50000-dən artıq türkün qanını axıtdı.

2 aprel 1918: Bakıdakı mart qırğını barədə Seymə məlumat verildi. Mart hadisələrindən sarsılmış Azərbaycan fraksiyası Bakıda bolşevik təcavüzünə qarşı təcili tədbirlər görülməsini tələb etdi, əks təqdirdə seymi baykot edəcəklərini elan etdilər.

3 aprel 1918: Türk qoşun birləşmələri tərəfindən Ərdəhan azad olundu.

3 aprel 1918: Aprelin 3-ü ilə 16 arası Şamaxı şəhəri və ətraf kəndlərə ermənilər hücum etdi. Ermənilər yaşayan Mədrəsə kəndindən Şamaxı topa tutuldu. Erməni milli birliklərinə Stepan Lalayev başçılıq edirdi. Qanlı əməliyyatlar nəticəsində Şamaxı və onun 58 kəndi alovlar içində yandırıldı Bakı Sovetinin erməni qoşunları tərəfindən 7 min adam öldürüldü. Həmin ilin iyun ayında Kommuna ordusunun Gəncəyə istiqamət alan birləşmələri əhəlinin salamat qalmış hissələrini də qana qarq etdilər.

5 aprel 1918: Osmanlı dövlətinin hərbiyyə naziri Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifəsinə dair təlimatnaməni təsdiq etdi. Bu yeni yaradılacaq ordunun qarşısında dayanan vəzifələrinin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirən sənəd idi.

8 aprel 1918: Nuri paşa Mosuldan Azərbaycana yola çıxdı. Onunla bərabər VI ordudan 149 zabit, 488 gizir və əsgər qüvvəsi müəyyənləşib yola salındı. Səfər zamanı ərzaq və s. çətinlikləri nəzərə alıb bütün qüvvə 20-30 nəfərlik dəstələrə bölünmüşdü.

14 aprel 1918: III Ordu komandanı Vehib paşanın komandanlığı altında Batum azad edildi. Türkiyə 40 ildən sonra yenidən Batumu özünə qaytardı.

22 aprel 1918: Müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası yaradıldı. Transqafqazın müstəqil respublika elan edilməsi onun beynəlxalq münasibətlərinin subyektli olması yolunda mühüm addım idi.

22 aprel 1918: Ənvər paşa Azərbaycan nümayəndələrini Trabzonda qəbul etdi. Azərbaycan iki qardaş olan Azərbaycan və Osmanlı türklərinin gələcək qarşılıqlı münasibəti barədə Türkiyənin siyasətini müəyyən edən Ənvər paşanın fikrini bilmək istəyirdi.

25 aprel 1918: Qars erməni və rus qüvvələrindən azad edildi.

25 aprel 1918: S.Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Soveti yaradılması ilə bolşeviklərin mart ayından başlayaraq hakimiyyət uğrunda mübarizəsi uğurla həll olunub tamamlandı.

1 may 1918: Aprelin 21-də Bakı bolşevik təşkilatı və Bakı Sovetinin Quba qəzasına göndərdiyi hərbi dəstələr aprelin 23-də sovet hakimiyyəti qurulduğunu elan edərək Hərbi inqilab komitəsi yaratdılar. Mayın 1-də Azərbaycanlılara qarşı quldur Hamazaspin və Korqanovun başçılıq etdiyi cəza dəstələri soyqırma başladılar. Qubada qətl-qarətlər 9 gün davam etdi. Təkcə soyqırımın 1-ci günü 713 nəfər müsəlman öldürülmüşdü. Hücümün 2-ci günü 1012 nəfər, ümumən 3 min dinc sakin qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi.

9 may 1918: Nuri paşa heyətiylə bərabər Təbrizə daxil olur.

11 may 1918: Batumda Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seyminin nümayəndələrinin iştirakı ilə (45 nəfərlik nümayəndə heyəti göndərilmişdi) keçirilən konfrans başlandı.

12 may 1918: Nuri paşa və heyəti mayın 12-də Təbrizdən hərəkət edərək həmin ayın 20-də Araz çayına çatdı və heyət çayı sal ilə keçdi. Ermənilər tərəfindən tez-tez hücumlar edilən Naxçıvan və Ordubad bölgələrində hərbi və mülki quruculuq işləri görmək üçün minbaşı Xəlil bəyi məyyətdəki zabitlərlə həmin bölgəyə göndərdi.

14 may 1918: Azərbaycan nümayəndələri Batum konfransında Mavərayi Qafqaz sülh heyəti başçısından Bakı Xalq Soveti qoşunlarının Gəncəyə doğru hərəkətinin qarşısını almaq üçün türk qoşunlarının Mavərayi Qafqaz ərazilərinə keçməsinə razılıq verməsini tələb etdilər.

14 may 1918: Bakı istiqamətində hərəkət edən ingilis qoşunlarına qarşı mübarizə üçün türk qoşunlarının Qafqaza buraxılması haqqında Türkiyə təmsilçisi Xəlil bəy nota təqdim etdi.

16 may 1918: “Vozrojdenie” qəzeti (16 may 1918) yazırdı ki, Vehib paşa Mavərayi Qafqazı, o cümlədən xüsusən Azərbaycanı bürüyən anarxiyam nəzərdə tutaraq demişdi ki, Bakını tutmaq və müsəlmanları xilas etmək üçün türk ordusunun göndərilməsi zəruridir.

20 may 1918: Nuri paşanın bölüyü Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə daxil oldu və əhali tərəfindən sevinc və rəğbətlə qarşılandı.

22 may 1918: Q.Korqanovun Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi həmin tarixli məktubunda qeyd edilirdi ki, kommuna ordusunun sayı 18 mindir; onun 13 mini, əsasən də zabitlərinin isə demək olar ki, hamısı ermənidir. Orduya rəhbərlik H.Avetisovun, N.Qazaryanın, Hamazasbın əlində idi.

24 may 1918: Nuri paşa Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər xətti ilə Yevlaxa gəlmiş 24 mayda Yevlaxda böyük qarşılama mərasimi olmuşdu.

25 may 1918: Mayın 24-ü axşamı Yevlaxdan yola düşən Nuri paşa mayın 25-də Gəncəyə daxil olur. Onun Gəncə əhalisi tərəfindən böyük ehtişamla qarşılmasını M.Ə.Rəsulzadə belə təsvir edirdi: O zaman müdhiş bir anarşiyyə məruz, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuri paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi”.

26 may 1918: Azərbaycanda baş vermiş mart hadisələri Türkiyəyə də gəlmişdi. Türkiyənin Batum konfransında sülh nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil bəyin Transqafqaz sülh heyətinin başçısına təqdim etdiyi (26.05.1918) memorandumda deyilirdi: Bakı və ətrafında yüz minlərcə türk və müsəlmanlar özlərinə inqilabçı deyən vicdansız quldurların qanlı pəncəsində inləyir... Bu anarxiyanın Dövləti-Aliyeyi-Osmaniyyənin əhalisi ilə eyni irq və dinə mənsub bir əhəlinin asayişinə dəxi əlaqəsi vardır.

26 may 1918: Transqafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Seymin buraxılması ilə əlaqədar yaranmış böhranlı siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün sabahı gün Azərbaycan nümayəndələri iclas keçirməyi qərarlaşdırdılar.

27 may 1918: Tiflisdə Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının fəvqəladə iclasında Azərbaycan Milli Şurası - ümümxalq seçkisi yolu ilə seçilmiş deputatlardan ibarət qanunvericilik səlahiyyətinə malik ali hakimiyyət orqanı olan parlament yaradılmışdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri təsdiq olunmuşdur.

27 may 1918: Rusiya bolşeviklərinin Bakı şöbəsinin orqanı olan “Bakinski raboçi” qəzetinin həmin günkü sayında (№ 108 (224)) türk qoşunlarının Qarakilsə-Ağstafa-Bakı şosesi ilə hərəkət etdiklərini, imzalanmış sazişə əsasən Qafqaz İslam Ordusunun Bakı və Culfa dəmir yolu ilə sövq edilməsinə başlayacaqlarını xəbər verirlər.

28 may 1918: 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Bu sənəd Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. Beləliklə, ilk konstitusiyaya aktı olan bu əqdnamənin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti şəklində qəbul olundu. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “28 may 1918 Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayı-Millisi, sözün siyasi mənası ilə bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Belə ki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvist bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir ələm olmuşdur.”

28 may 1918: Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımının qarşısını almaq, torpaqlarını azad etmək və Azərbaycan xalqını dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün Osmanlı dövlətinin qoşunu və Azərbaycan könüllü qüvvələrindən təşkil edilmiş hərbi struktur olan Qafqaz İslam Ordusu yaradılmışdır.

28 may 1918: “Bakinski raboçi” qəzetinin bugünkü sayında (№ 109(225)) Nuri paşanın 30 zabiti 25 atlı əsgəri ilə Yevlaxda duz-çörəklə qarşılanması mərasimini təsvir edərək qarşılayanlar adından injiner Bebitovun salamlamasını Nuri bəyin qısa cavab nitqindən sonra Gəncəyə yola düşdüyü xəbər verilir.

2 iyun 1918: III Ordu komandanı Vehib paşa Nuri paşanı Gəncəyə çatması münasibəti ilə təbrik edir və tərkibi qarışıq (çəşidli) olan mürəttəb bir dəstəni Qazax yolu ilə Gəncəyə göndərəcəyini çatdırırdı.

2 iyun 1918: 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin Bakıya yola düşməsi barədə III Ordu komandanı Vehib paşanın məlumatında “Azərbaycan hökumətinin mənə müraciətlə onların bolşevik təcavüzündən qorunması, təhlükəsizlik və asayişinin təmin olunması, Bakı və ətrafının bolşeviklərdən təmizlənməsi və Azərbaycan ərazisi daxilindəki dəmiryolu xətlərinin təminat altına alınması və fəaliyyət göstərməsi məsələlərindəki istək və xahişlərini dərhal qəbul edərək ən cəsur və hərbi qabiliyyəti çox yüksək olub, həmişə şan-şərəf tacı geymiş bir firqəni dərhal yola saldım. Lazım olsa bu qüvvələri gücləndirəcəyəm” bildirirdi.

Azərbaycandan Batum konfransının nümayəndəsi Xosrov bəy Sultanov mətbuat təmsilçilərinə verdiyi müsahibədə bolşevizmlə mübarizədə türklərdən kömək istədikdə onlar bunun Zaqafqaziya hökumətinin xahişindən sonra mümkün ola biləcəyini çatdırdılar. Zaqafqaziya hökuməti isə Türkiyənin müsəlmanlar mühafizə etməsini insani vəzifə hesab edir. Türklərin gəlişi anarxiyanı yatırıb ermənilərlə münasibətlərin yaxınlaşmasına səbəb olacaqdır, deyə göstərir. (“Hümmət” qəzeti 2 iyun 1918).

2 iyun 1918: III Ordu komandanı Mehmet Vehib paşanın hərbi nazir Ənvər paşaya Azərbaycana təcili əlavə hərbi yardım göndərmək barədə teleqramı.

2 iyun 1918: Şaumyan hökuməti neft müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Leninə teleqramında (7 iyun) bununla Gəncəyə doğru hücum hazırlıqların gedişində belə dekretləri verməklə Rusiya Sovet respublikası üçün neftin necə böyük əhəmiyyət kəsb etməsini duyduğunu qeyd edirdi.

2 iyun 1918: III Ordu komandanının əmrinə əsasən Qazaxdan başlayaraq Gəncədək olan dəmiryolu xəttini süvari minbaşısı komandanı altında olan mürəttib 2-ci süvari alayı qorumalı idi.

4 iyun 1918: Bakı Xalq Komissarları Soveti Hərbi və Dəniz işləri komissarı Q.Korqanov 1-ci Qafqaz Qırmızı Korpusunun Zaqafqaziya dəmiryolu boyunca Hacıqabuldan qərbə doğru hücum keçməsi barədə 8 sayılı əmri imzaladı.

4 iyun 1918: 5-ci Qafqaz firqəsinin tərkibində olan 9-cu Qafqaz alayı Qazağa doğru hərəkət əmri alıb saat 04.30-da Gərgərdən, saat 6.00-da isə 1336 nəfərlik canlı qüvvəsi Nikolayevkadan yola çıxdı.

4 iyun 1918: Batumda “Sülh və dostluq haqqında” Osmanlı-Azərbaycan müqaviləsi imzalandı. Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynayan Batum müqaviləsinin əsasında M.Rəsulzadə və M.Hacinski xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq və daxili asayiş qorumaq məqsədilə hərbi yardım barədə Türkiyəyə müraciət etdilər. Müqavilənin şərtinə görə Beşinci Qafqaz firqəsi Azərbaycana göndərildi. Həmin diviziya və general leytenant Əli ağa Şıxlınskinin komandanlığı ilə əsası hələ 1917-ci ildə qoyulan Azərbaycan hərbi qüvvələri (Müsəlman korpusu) Qafqaz İslam Ordusu ilə vahid strukturda birləşdirildi. Bu struktura rəhbərlik Nuri paşaya həvalə olundu.

4 iyun 1918: Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi altında Cəlaloğlu yolu ilə Gəncəyə doğru hərəkətə keçən 9-cu piyada alayında 61 nəfəri topçu olmaqla 1336 nəfər var idi.

4 iyun 1918: Minbaşı Zihni bəyin komandanlığı altında mürəttəb süvari alayı saat 14-də Cəlaloğludan Qazax istiqamətində hərəkət etdi.

6 iyun 1918: Bakı XKS adından S.Şaumyan Gürcüstan hökumətindən Türkiyə qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmamasını tələb etdi. Məhz buna görə də iyun ayının 10-da Borçalı istiqamətindən Azərbaycana doğru hərəkət edən türk qoşunları alman-gürcü qoşunları ilə üz-üzə dayandı. Kiçik bir əməliyyat keçirməklə Türkiyə qoşun hissələri general Kressin başçılıq etdiyi alman-gürcü dəstələrini geri oturtdu və xeyli sayda əsir aldı.

6 iyun 1918: Qrup komandanının iyunun 2-də verdiyi əmrə əsasən Zihni bəyin komandanlığı altında 2-ci mürəttəb süvari alayı iyunun 6-da artıq Azərbaycan ərazisində idi.

6 iyun 1918: Qazaxa ayrı-ayrı bölüklər halında və ayrı-ayrı yollardan girən Zihni bəyin komandanlığı altında mürəttəb 2-ci süvari alayı tərəfindən Ağstafa və qərbindəki stansiyalar ələ keçirilmişdir.

6-7 iyun 1918: Azərbaycana yardıma qoşan və Qafqaz İslam Ordusunun özəyini təşkil edən V Qafqaz piyada firqəsi Mürsəl paşanın komandanlığı altında Batum-Dilican yolu ilə Qazaxa daxil olur. Diviziyada 330 zabıt, 7403 əsgər, həmçinin 1939 qoşqu və minik heyvanı var idi.

7 iyun 1918: Baş komandanlığın əmri ilə 3-cü və 2-ci ordulardan Şərq Orduları qrupu təşkil edildi; V Qafqaz firqəsi müstəqimən III Orduya tabe idi.

7 iyun 1918: Cəlaloğludan hərəkət edən (iyunun 4-u) 9-cu piyada alayı iyunun 7-də Qazaxa çatdı.

7 iyun 1918: Şərq Orduları qrupu komandanının 5-ci Qafqaz firqəsinin özünün təkmil qüvvəsi və qərargahı ilə Cəlaloğludan ayın 8-də səhər Qazaxa doğru hərəkətə keçməsi barədə əmri verildi.

7 iyun 1918: Stepan Şaumyan Bakı Sovetinin həmin günü iclasında çıxışında deyirdi: “Daşnaksutyun” partiyasının məlumatına görə türklərin Qara dənizdən İrana qədərki cəbhə boyunca cəmi 18-20 min yorğun, başıpozuq qoşunu var. Onlar belə bir qüvvə ilə Bakıya gəlib çıxmaq üçün Zaqafqaziyanı əllərində saxlaya bilməzlər. “Bakinski raboçi” 11 iyun 1918 №112 (228)

7 iyun 1918: 9-cu Qafqaz alayı 7 iyun saat 12.30-da Qazax qəsəbəsinə çatmışdır. Alay bütün atlı əhali və bölgənin adlı-sanlı adamları tərəfindən şəhərdən xeyli uzaqda çox təntənəli surətdə qarşılanmışdır. Qəsəbə Osmanlı bayraqları və zəfər taqları ilə bəzədilmişdi.

7 iyun 1918: 9-cu Qafqaz alayı Qazaxa çatmaqla bərabər mürəttəb süvari alayını əmrinə götürərək ona “Gəncə dəstəsi” adı verilmişdir.

8 iyun 1918: Həsən bəyin 13-cü alayla gücləndirilən qüvvəsi Kürdəmir uğrunda Qarasaqqal stansiyasında və şərqinə toplanmış düşmənlə bütün günü döyüşmüşsə də düşmən məğlub edilmədiyindən Həsən bəyin dəstəsi döyüşü davam etdirməyi sabaha saxlayıb gecəni Qarasaqqal ilə İbrahimbəyli kəndi arasında keçirmişdir.

9 iyun 1918: Fırqə qərargahı 8-dən 9-a keçən gecəni Ağkığıda, 9-dan 10-a keçən gecəni də Ləmbəlidə keçirdi. Buradan atlı çapar ilə əvvəlcə yola çıxan mürəttəb süvari alayı və 9-cu alay istisna olmaqla 5-ci Qafqaz fırqəsi, fırqə qərargahı, teleqraf taqımı, orkestr bölüyü, 10-cu Qafqaz alayı 26-cı tabur, istehkam bölüyü, dağ topçu taburu, II qədəmə ilə 13-cü Qafqaz alayı, artilleriya taburu, səhiyyə bölüyü, səyyar xəstəxana, mətbəx taqımınının 12.06.1918-ci ildə Ağstafaya çatacağı haqqında Qazaxa Qafqaz İslam Ordusuna rəsmi məktub göndərdi.

9 iyun 1918: Təqviyyə qüvvəsi kimi göndərilən 9-cu alaya daxil olan Gəncə dəstəsi qatarlarla saat 4.30-da Qazaxdan hərəkət edərək saat 22.20-də Gəncəyə çatmışdır. Burada onların qarşılanma mərasimi olmuş, Türk İslam Ordusu komandanı Nuri paşa qarşılanmada iştirak etmişdir.

10 iyun 1918: Türk İslam Ordusu komandanlığı erməni məhəlləsinin tərkisilah edilməsi qərarını qəbul etdi və bu bərdə “Gəncə dəstəsi” komandirinə şifahi əmrlər verdi.

10 iyun 1918: Qafqaz İslam Ordusunun əsas gücünü təşkil edəcək olan 5-ci Qafqaz fırqəsi birlikləri Gəncəyə daxil oldu.

10 iyun 1918: Tiflisdə mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması xəbəri Bakıya çatan kimi Şaumyan onun üzərinə yürüşü planladı. İyunun 10-da Bakı Sovetinin qoşunlarının (I Qafqaz Qırmızı Korpusu adlanır) Hacı Qabuldan Gəncəyə hərəkəti başlandı. Korpusun komandiri Qazarov, qərargah rəisi Avetisov, 1-ci atıcı briqadanın komissarı Quloyan, 2-ci briqada komandiri Ter-Sarkisov, 3-cü briqadanın komissarı A.Mikoyan, 4-cü briqada komissarı A.Qabisev, topçu komissarı Sarkisyan, siyasi qüvvələr komissarı T.Şaumyan idi. Bakı Soveti qoşunlarınının baş komandanı Hərbiyyə və Dəniz işləri komissarı

Q.Korqanov təyin olundu. Erməni Milli Şurasının qoşunu da daxil olan bu orduda ermənilər sayca üstünlük təşkil edirdilər.

11 iyun 1918: Erməniləri tərkisilah edərkən 18 türk əsgəri şəhid oldu. Onların bəzisinin meyidi eybəcər hala salınmışdı (bəziləri hələ canını tapşırmamış onların qulaqlarını, dodaqlarını, burunlarını kəsmişdilər, hətta bir əsgərin sinəsində tonqal da qalamışdılar). Nuri paşanın tapşırığı ilə həmin əsgərlərin cəsədləri yerli müsəlmanlardan və qoşundan gizlədildi və kimsə əzabkeş əsgərləri görməsin deyə, yalnız üçüncü gün səhər saat 5-də Şah Abbas məscidinin qarşısındakı meydanda onları basdırdılar. ("İttihad" qəzeti (25 may 1919 № 9) Əbdüləli bəyin xatirələrindən).

11 iyun 1918: Şaumyanın "ilk uğurları" barədə Leninə teleqramı: bizim qoşunlar Sığırli stansiyasını tutmuşlar. Qoşunlarımız irəli hərəkət edir.

12 iyun 1918: Bakı Soveti qüvvələri Kürdəmiri işğal edib Göyçaya yaxınlaşdılar.

12 iyun 1918: 11 iyun gecəsi Ağstafadan qatarla hərəkət edən 28-ci tabur və bir Şnayder dağ topçu dəstəsi, 27-ci taburdan bir piyada bölüyü 12 iyunda saat 13-də Gəncəyə daxil oldu.

12 iyun 1918: Səhər Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Gəncə qəsəbəsində olan erməni taburu komandirinə göndərdiyi məktubunda Osmanlı ordusunun gəlməsiylə ümumi təhlükəsizliyin qorunması, habelə Osmanlı hökuməti ilə ermənilər arasında sülh əldə edilməsi ilə əlaqədar olaraq erməni əhalisinin öz silahlarını təhvil vermələrinin lazım olduğunu bildirdi.

13 iyun 1918: Bolşevik orqanı olan "Bakı Şurasının Əxbarı" qəzeti həmin tarixli sayında (№50) xəbər verirdi ki, Moskvadan Bakı Soveti qoşunlarına göndərilən zirehli maşınları gətirən Qırmızı Ordu komandirləri "Məpselyoza" marşı ilə qarşılanmış, yaxın zamanda Bakının müdafiəsi üçün hərbi təyyarələr də göndəriləcəkdir.

14 iyun 1918: Bataumda Azərbaycanla Türkiyə arasında "Sülh və Dostluq" müqaviləsinə əlavə daha 2 saziş imzalandı.

14 iyun 1918: Nazim bəy Müsüslü cəbhəsinə gələrək Qafqaz İslam Ordusunun Baş Ərkani hərbi rəisliyinin icrasına başlayır. Bu münasibətlə Nuri paşaya "Allahın birliyinə sığınaraq bu cinahda rəhbərliyi öz üzərimə götürdüm" deyə məlumat verir.

14 iyun 1918: Baş qərargah rəisinin erməni bolşevik qüvvələrinin Kürdəmiri və qərbindəki bir neçə kəndi, o cümlədən Qarabucaq stansiyasını işğal edib yandırması barədə məlumatı.

14 iyun 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından Şamaxı hərəkətinin sürətlə tamamlanması-düşmənin məhvi və əsarətinin tezliklə bitməsi məqsədi ilə bir qüdrətli dağ batareyası ilə 38-ci alayın, Ləzgi süvari alayınınsa Yevlaxdan Kürdəmirə nəql edildiyi, Kürdəmirə 250 sandıq piyada mərmisi və 600 atım top sursatının göndəriləcəyi bildirildi.

15 iyun 1918: Göyçayda mövqe tutan Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə hücum təşəbbüsündə olan Molla İsaqlı və Sultankənddə toplaşan düşməne qarşı 10-cu alayın 30-cu taburu uğurlu əməliyyat həyata keçirdi.

15 iyun 1918: Baş qərargah rəisi Nazim Mehmet bəy raportunda Azərbaycan korpusundan olan Müsüslüdəki rus və gürcü teleqrafçılarının həmin gecə fərarilik etdiyini, çox ehtimal ki, buna aclığın səbəb olduğunu bildirir.

15 iyun 1918: Qaraməryəm-Göyçay yolunun erməni quldurları tərəfindən kəsilməsi, müsəlmanların yolda yaxalanması, şimal-qərbindəki erməni kəndləri olan Sultankənd, Molla İsaqlı, Kalakert kəndlərindəki erməni quldurlarının müqavimət göstərdikləri haqqında baş qərargah rəisinin məlumatı.

16 iyun 1918: Gəncənin erməni məhəllələrinin mühasirəsinə artıq lüzum qalmadığından blokada xətti ləğv edildi.

16 iyun 1918: Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bolşevik-daşnak quldur dəstələrindən ibarət Qafqaz Qırmızı Ordusunun Hamzaspın komandir olduğu 3-cü briqadası azərbaycanlılardan, gürcü və dağstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücum keçdi. Turk hərbi qüvvələri bölgəyə gəlib çatmadığından müdafiə dəstələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və bolşevik qoşunları Qaraməryəmi ələ keçirdilər.

16 iyun 1918: Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü.

16 iyun 1918: Bakıda yayımlanan bolşevik orqanı olan “Bakinski raboçi” qəzeti “Borba” (“Mübarizə”) adlı menşevik qəzetinə istinadən Gəncədə Nuri paşanın və Nazim paşanın hər yerdə şadyanılıqla, böyük coşqu ilə qarşılınmalarını, yerli əhalinin asayişini qorumalarını, əhalinin onları gözləri üstündə saxladığını; guya onların burada söz azadlığını ləğv etmələrini, eləcə də onları hər yerdə müşayiət edənlərin bəylər, hampalar olduğunu xəbər verməkdədir. Nazim paşanın Gəncəyə, Azərbaycana gəlişini özünün ikinci ömrü sandığını kin və qəzəb içində yazır.

16 iyun 1918: Bakı Sovetinin iclasında eser və daşnakların ingilisləri Bakıya dəvət etmək haqqında təklif etdiyi qətnaməni bolşevik üzvləri rədd etdilər.

17 iyun 1918: 10-cu alayın 28-ci taburu səhər tezdən Qaraməryəmin qərbindəki düşməne kəşfiyyat hücumu etmək üçün Göyçay - Qaraməryəm yolu ilə hərəkətə keçmişdir. Düşməni isə qabaqdan və yandan sürətkli hücumla keçməklə əlverişsiz mövqedən geri çəkilmək istəyən taburun yolunu kəsmişdir. İstidən və susuzluqdan taqətdən düşmüş tabur döyüşçülərini qaniçən ermənilər para-para etmişdi. Veysəlli kəndi üzərindən köməyə göndirilən 29-cu tabur da hər iki tərəfdən mühasirəyə düşərək ağır itkilərlə geri çəkməli olmuşdur.

17 iyun 1918: Qısa, lakin qanlı Qaraməryəm döyüşündə Qafqaz İslam Ordusunun 115 nəfər əsgər və zabiti şəhid olmuş, 121 nəfər yaralanmışdır.

18 iyun 1918: İyunun 17-dən 18-ə keçən gecə Gəncədən qatarla yola düşən Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa, Əli ağa Şıxlinski və Ərkani hərbi rəisi

səhər tezdən Müsüslü cəbhəsinin arxasında qatardan endi. Buradan Göyçaya gələn komandan Nuri paşa axşam qaranlığı çökərkən meydanda camaata xitabən deyirdi: “Azərbaycanı və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı ordusu məmləkətinizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edə bilinmirsə, heç olmazsa, əsgərlərin ərzaq və sularını daşıyın. Bu qızmar istidə döyüşən zabit və əsgərlərdən bir çoxları susuzluqdan ölmüşlər.

18 iyun 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa Mürsəl paşaya cəbhədə bilavasitə komandanlığı ələ alması, ordu və firqə (diviziya) qərargahının Gəncədən Göyçaya daşınması barədə əmr verdi.

18 iyun 1918: Qaraməryəm uğursuzluğundan sonra S.Şaumyan Moskvaya Qafqaz İslam Ordusunun itkilərinin 500 olduğunu yazmışdı. Bu “qələbə” münasibətilə Korqanovun sərəncamına Moskvadan zirehli döyüş maşını göndərildi.

19 iyun 1918: Nuri paşa ordu Baş Qərargah rəisi Nazim bəyin nəzərinə ermənilərin Qutqaşen bölgəsində 20-dən artıq müsəlman kəndini yandırdığını çatdırır və buna görə də Qutqaşen üzərinə ordudan bir qol ayıraraq göndərməyi tələb edir.

19 iyun 1918: 13-cü Qafqaz alayının bəzi hissələri və dağ topçu taburu Ağstafadan qatarla Gəncəyə gəlmişdir. Buradan 25-ci tabur Ucar stansiyasına, 46-cı taburun 3-cü bölüyü və alayın makinalı tufəng bölüyündən dörd ağır tufəng, bir Şnayder top taqımı və bir istehkam birliyindən ibarət bir müfrəzə Şəkiyə İsmayıl Həqqi bəyin əmrinə verilmək üçün Yevlax stansiyasına göndərilmişdir.

19 iyun 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından Şərqi Orduları qrupuna göndərilən şifrəli məktubunda Şamaxı, Göyçay, Qayabaşı istiqamətindəki erməni kəndlərində toplaşan 2000-3000-lik düşmən qüvvəsinin Göyçaya yaxınlaşması və onların şərqi doğru püskürdülməsi üçün 5-ci Qafqaz firqəsi hərbi birləşmələri tərəfindən hücum olunduğu, bu zaman silah-sursat çatışmazlığının hiss olunduğu bildirilir.

19 iyun 1918: Nazim bəy Ramazanovun dəstəsi Kür çayı ilə irəliləyən düşmənin qarşısını kəsmək üçün Mollakəndin 6 km şimalındakı gəmi dayanacağına çatdı.

20 iyun 1918: Türk İslam Ordusu komandanının əmrindən sonra iyunun 20-si axşamı Göyçay qəsəbəsində Sadıq ağa və qardaşı Həzrət bəyin evində Gəncədən köçürülmüş 5-ci Qafqaz firqəsinin qərargahı təşkil edildi.

20 iyun 1918: Cəbhədə vəziyyətlə bilavasitə tanış olduqdan sonra qərargah rəisi tərəfindən komandan Nuri paşaya Qazaxda toplaşan 800 milis (kəndli xalq ordusu) atlısının, habelə Göyçay, Ağdaş, Bərdə atlılarının və Gəncədə toplanacaq atlı və piyadanın döyüş mövqelərinə göndərilməsi təklif olundu.

21 iyun 1918: 5-ci Qafqaz firqəsi (diviziyası) komandanı Mürsəl paşa cəbhəyə lazım olan silah-sursatı: bir piyadaya 500 hesabı ilə 3000 sandıq mauser

sursatı, 4000 atım qüdrətli və Şnayder mərmisi göndərilməsi lazım olduğunu çatdırır.

21 iyun 1918: Komandan Nuri paşa təklifləri qəbul etdiyini, bu məqsədlə 46-cı taburu tam tərkibdə, 26-cı taburun iki bölüyünü, Gəncədəki Şnayder və qüdrətli dağ toplarını, 9-cu alayın makinalı tüfəng bölüyünü, toplanacaq könüllüləri göndərmək qərarında olduğunu bildirdi.

22 iyun 1918: Diviziya qərargahından ordu komandanlığına 400-ə qədər düşmən əsgərinin Qaraməryəmin qərb yamaclarında çadır qurmaqla məşğul olduğu xəbər verildi.

23 iyun 1918: Müsüslü cəbhəsindən kəşfiyyatçı milis süvarilərimiz Ərəb Mehdi bəy kəndinə yaxınlaşdığı vaxt düşmən atəsinə məruz qalmış, bununla həmin kəndlərdə düşmənin mövcudluğu təsdiq edilmişdi. Kürdəmir stansiyasına əsgər gətirən üç qatarın gəldiyini müşahidə etmişlər. Müşahidələr raportla ordu komandanlığına bildirilmişdir.

23 iyun 1918: Bakı Xalq Komissarları Soveti cəbhəni möhkəmlətmək məqsədilə 1893-1897-ci illər arası doğulanlar üzrə Bakının bütün millətlərindən səfərbərlik elan etdi.

24 iyun 1918: 26-cı taburun Göyçaya gələn bölükləri Cavad məntəqəsinə minbaşı Nazim bəy Ramazanovun ixtiyarına yola salındı.

25 iyun 1918: Ordu komandanlığından Cavanşir məntəqəsinə toplanan könüllülərin Yevlaxdan, 200 atlı və 200 piyada könüllülərininsə Qazaxdan qatarla Bərgüşad stansiyasına göndəriləcəyi xəbər verildi. Bu əlavə qüvvələrin 27 iyun axşamı cəbhəyə yetişəcəyi təxmin olunurdu.

26 iyun 1918: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə milli ordunun formalaşdırılmasına başlanmış və əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırılmış, Azərbaycanda xilaskarlıq missiyasını həyata keçirən Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edilmişdir. Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əli ağa Şıxlinski təyin edilmişdi. Bununla da Cümhuriyyət ordusunun əsası qoyulmuşdur. Azərbaycan Milli Ordusunun ilk hərbi birləşmələri xalq könüllü dəstələri ilə birlikdə Nuri paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdi.

26 iyun 1918: Bankədən hərəkətə keçən 2000-dən artıq düşmən qüvvəsi Kür çayının hər iki sahilində keçdikləri kəndləri talan və qətlə edərək Salyana yaxınlaşdıqda minbaşı Nazim bəy Ramazanov bir bölük piyada, makinalı tüfəng taqımı, bir dağ topu taqımı, 73 milis süvarisindən ibarət qüvvəsi ilə gəmilərlə Salyana irəliləmiş, qəsəbəni müdafiə halında möhkəmlətməmişdir. Düşmənin bugünkü hücumu təsirsiz qalmışdır. (N.Ramazanovun raportundan).

26 iyun 1918: Nazim bəy Ramazanovun dəstəsi Salyan yaxınlığında düşmənin dəstələri ilə 200 piyada və süvari 6 top, beş makinalı tüfəng, iki zirehli, dörd nəqliyyat gəmisindən ibarət düşmən qüvvəsi ilə döyüşə girdi.

26 iyun 1918: Denstervill Biçeraxovla danışıqlar aparmaq üçün Ənzəliyə gəldi, onların sazişi baş tutdu; gəmilərlə Bakıya yola düşəcək Biçeraxov ordu hissələrinin gələcək planı müzakirə edildi.

27 iyun 1918: Səhər saat 6-da düşmənin üç tabur piyadası Göyçay-Qaraməryəm şosesindən, iki bölüyə qədər piyadası şimal istiqamətindən 10-cu Qafqaz alayının önünə və sol cinahına doğru irəliləmiş və döyüş başlamışdır. Lək-Çıplaq və Qaraxıdır məntəqələrində cəmləşən milis süvariləri və piyadalarının Veysəlli üzərindən Alxasova istiqamətinə irəliləyərək düşmənin yan və arxa hissələrinə keçmələri əmr olundu. Onlara 42-ci bölüyü ilə bərabər gələn minbaşı Zihni bəyin komandanlıq etməsi tapşırıldı.

27 iyun 1918: Bakı Xalq Komissarı Sovetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini məhv etmək üçün Gəncə istiqamətində hərəkət edən bolşevik-daşnak dəstələrindən ibarət 1-ci Qafqaz qırmızı korpusunun qüvvələrinə qarşı iyun ayından Müsüslü və ətrafında mövqə tutan qüvvələr vahid komandanlıq altında birləşdirildi və “Müsüslü dəstəsi” (müfrəzəsi) adlandı. Qafqaz İslam Ordusunun əmri ilə Həbib bəy Səlimov dəstənin komandiri təyin edildi. Müsüslü dəstəsində 1-ci tatar süvari alayı, 1-ci, 2-ci bölükləri, 2-ci süvari alayının 1-ci bölüyü, Qarayazı süvari bölüyü, Göyçay əsgər bölüyü, Ağdaş və Xaldandan toplanmış könüllü dəstələri vuruşurdu.

28 iyun 1918: Sabahkı hücum hazırlıq məqsədilə 13-cü Qafqaz alayı Bığır kəndinin (Göyçay) şimalına, yəni 1-cu alayın sağ cinahına keçirildi. Minbaşı Zihni bəyin komandası altında könüllü süvarilər də Bığır altına toplandı.

29 iyun 1918: Xəlil paşa (Kut) istefaya gedən Vehib Mehmet paşanın yerinə Şərq Orduları qrupuna komandan təyin edildi.

29 iyun 1918: Şərq Orduları komandanı Xəlil paşa Nuri paşaya yazırdı: Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy oraya döndü. Bütün tələblərinizə əməl ediləcəkdir. 9-cu Orduda 80 sandıq mauzer sursatı ilə 800 atım top mərmisi Dilican yolu ilə Qazaxa vürud etdi. Bunlar Ağstafadan qatarla Ucara göndəriləcəkdir.

29 iyun 1918: Bakıdan göndərilən düşmən qüvvələrinin qarşısını almaq üçün istehkamçı dəstəsi Sığırılı-Qarasu stansiyaları arasındakı Kürdəmir-Bakı dəmiryolu relslərini sökərkən Nazim bəyin dəstəsindən bu döyüşdə üç nəfər şəhid olmuşdur.

29 iyun 1918: 5-ci Qafqaz firqəsinin 26-cı taburunun bölükləri Cavada daxil oldu.

29 iyun 1918: Səhər tezdən Göyçay-Qaraməryəm cəbhəsində döyüş başlandı. Bu, 5-ci Qafqaz firqəsinin özünün tam tərkibində girişdiyi ilk döyüş idi. Diviziya komandanı Mürsəl paşanın məlumat üçün verdiyi raportda 10-cu və 13-cü alayların şiddətli hücumu ilə önündəki düşmən hər tərəfdən geri çəkilir və dəstələrimiz tərəfindən təqib olunduğu göstərilir.

29 iyun 1918: Səhər tezdən Qafqaz İslam Ordusunun 10-cu və 13 alayın döyüşçüləri Qaraməryəmdə möhkəmlənən düşmənin müqavimətini qırdılar.

Qırmızı ordu hissələrinin məğlubiyyəti ilə başa çatan döyüşlərin sonunda Qaraməryəmi azad etdilər.

29 iyun 1918: Salyan altında müdaxiləçilərə qarşı vuruşan dəstələrin arxasına keçməyə cəhd edən düşmənin bu cəhdini könüllü atlı dəstələri boşa çıxarmışdır. Sabahısı günə doğru düşmənin hücumu tam dayandırılmışdır.

30 iyun 1918: Səhər sübh vaxtı Bakı Soveti qoşunları Bozavand və Kırdadul erməni kəndləri ilə birləşərək Tatevos Əmirovun başçılığı altında şimal tərəfdən qəflətən Göyçaya hücum etmiş, vahiməyə düşən yerli əhali üzü cənuba Ucar stansiyasına doğru axışmaqda idi. Bütün qüvvələrin cəbhədə bulunması səbəbiylə Göyçayda Ağdaş və ətrafının komandanı minbaşı Ehsan bəy öz qüvvələri ilə nizami birlik yarada bilmirdi. Qaraməryəm cəbhəsində ehtiyatda dayanmış 25-ci tabur minbaşı Əhməd Həmdi bəyin əmrinə verilərək ona düşmənin qarşısını kəsmək tapşırıldı.

30 iyun 1918: Nuri paşanın həmin tarixdə Şərq Orduları qrupuna göndərdiyi raportdan: bugünkü hərbi vəziyyətimiz əndişə vericidir. Bolşeviklər irəliləyir, çox təcili yardım gəlməzsə, nəticə qorxulu olacaqdır. Bizə dərhal qüvvət göndərməyiniz xahiş olunur.

30 iyun 1918: Ordu Ərkani hərbi rəisi Nazim bəyin müfəssəl raportundan Ağdaşda toplanmış süvari qüvvələrinin, ayrıca Gəncə könüllülərinin Həqqi əfəndinin rəhbərliyi altında qatardan Ucarda endirilərək Göyçaya doğru hərəkət etməkdə olduğu, firqə cəbhəsindən 25-ci taburun və topçu taqımının cəbhəyə təcili çatmaları və bunun nəticəsində düşməyə hər iki cənaha şiddətlə təsir etmələrinə, habelə Göyçayın özünün yandırılmasına, talan edilməsinə mane olduğu aydın olur.

30 iyun 1918: Salyan cəbhəsində düşmənin hücumları dayandırılmış, bir düşmən gəmisinə tuşlanan atəşlə gəmi vurulmuşdur. Bu döyüşdə 10-cu alayın 30-cu taburu 4-cü bölük komandiri yüzbaşı Zühdü əfəndi ilə bərabər altı nəfər şəhid olmuş və 30 nəfər yaralanmışdır.

30 iyun 1918: Düşmən Qaraməryəmdən geri oturduldu. Lakin Göyçayın şimalındakı erməni kəndlərinə nəzarət edilmədən düşməni təqib edərək bu mövqelərdən çox da uzaqlaşmaq olmazdı. Firqə komandanının əmrində bu cəhətlər nəzərə alınmışdı: Qaraməryəm-Qarayazı xəttinin ələ keçirilməsindən sonra düşmənin Kürdəmirdən geri çəkilməyi, Göyçayın vəziyyətinin düzəldilməyi, Göyçayın şimalından şərqə qaçan düşmən qüvvələrinin geri çəkilmə xəttinin kəsilərək əsir alınacağı nəzərdə tutulur. Vəziyyət əlverişli olduğu təqdirdə Müsülü dəstəsi hücumu keçəcəkdir.

1 iyul 1918: 4 günlük gərgin vuruşma cəbhənin taleyini həll etdi. Göyçay altındakı döyüşdə bolşevik daşnak qüvvələrinin Gəncəyə yürüşünün qarşısı alındı. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı istiqamətində hərəkəti başlandı.

1 iyul 1918: Axşam Bakıda Şaumyan hökuməti Göyçayın Əmirov qüvvələri ilə təkrar tutulmasına aid teleqram aldı.

1 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin irəli hərəkətinə müvafiq olaraq 5-ci firqə qərargahı Göyçaydan Qaraməryəmə doğru şose yolu üzərindəki Qarayazı kəndinə köçdü.

2 iyul 1918: Əvvəlcədən İvanovka istiqamətində Kürdmaşı kəndində yerləşdirilmiş 10-cu Qafqaz alayından bir tabur piyada və iki dağ topu İvanovkaya doğru hərəkətə keçmişdir. Yolu üzərindəki düşmən qüvvələrini əzərək irəliləyən dəstəni İvanovka əhalisi ağ bayraqla qarşılamışdı.

2 iyul 1918: Bu gün saat 14.30-da artıq ermənilər yaşayan Bozavand və Kirdadul kəndləri tutulmuş, buradakı quldur dəstələri Əmirvan və Bəylərkənd istiqamətinə çəkilməmişdi.

2 iyul 1918: Bir neçə günlük döyüşlərdə əhvali ruhiyyəsi pozulan düşmən geri çəkilməmiş, milis süvariləri onları qovaraq təqib etmişdilər. Bu döyüşlərdə düşmən tərəfində Bankə ətrafındakı malakan və “xaxol” deyilən ruslar, ukraynalılar da olmuşdu. Vuruşmaların gedişində hərbi birləşmələrdən 3 nəfər şəhid olmuş, 2 nəfər yaralanmışdı; könüllülərdən 10 nəfər şəhid olmuş, 15 nəfər yaralanmışdı.

3 iyul 1918: İyulun 3-dən 4-ə keçən gecəni Kürdmaşından hərəkət edən 10-cu Qafqaz alayı yolu üzərində pərakəndə düşməni qüvvələrini dəf edərək gecə saat 10.15-də Gənzə kəndini ələ keçirmiş buradakı düşmən Gürcüvan istiqamətinə qaçmışdır.

4 iyul 1918: İyulun 1-dən bu günədək (4 gün ərzində) 5-ci firqə 47 şəhid vermiş, 75 nəfər itgin düşmüş, 102 döyüşçü yaralanmışdı.

5 iyul 1918: Göyçay dəstəsi ermənilərin möhkəmləndiyi Əmirvan kəndini vuruşaraq ələ keçirmiş, qaçan düşməni könüllü qüvvələrlə hər iki tərəfdən əhatə etməklə dağıtmışdır.

5 iyul 1918: Divizyanın sol cinahı Padara qədər irəliləmiş olduğu halda düşmən hələ Kürdəmir cəbhəsində müqavimət göstərməkdə inadkarlıq edir. Döyüş səhərə yaxın Padar dərəsi və Kalaqaylı yamaclarında başlandı. Döyüşdə 13-cü və 10-cu alayın taburları iştirak edirdi. Mürsəl paşa günortaya yaxın cəbhədə idi.

5 iyul 1918: Biçeraxov Bakı Xalq Komissarları Sovetinə müraciət edib, türk qoşunlarına qarşı birgə əməliyyat aparmağa hazır olduğunu bildirdi və Biçeraxov dəstələri (1300 nəfərlik qüvvə) 5 iyulda Ələt stansiyası yaxınlığında sahilə çıxarıldı.

5 iyul 1918: Biçeraxov Bakı Soveti ordusuna rəhbərlik etmək üçün 4 təyyarə, 8 zirehli maşın, radiostansiya və 1500-ə yetişən canlı qüvvəsi ilə Yevlaxa doğru hərəkət etdi.

6 iyul 1918: Saat 3-də hücum əməliyyatı başlandı 13-cü alay düşməni Ağsuya doğru sıxışdırırdı. Ağsudən çıxan yanğın düşmənin qəsəbədən geri çəkildiyini göstərirdi. 13-cü alayın manqaları Ağsuya daxil olmuş, 10-cu alay isə Ağsudən Şamaxı yolu ilə qaçan düşməni ələ sıxışdırmışdı ki, düşmən bel

qayıqlarını ataraq fərar etmişdi. Qaçan düşməndən külli miqdarda silah-sursat qənimət götürülmüşdü.

7 iyul 1918: Həsən bəyin dəstəsi saat 11-də Qarasaqqal stansiyasını ələ keçirmiş buradan Kürdəmir üzərinə hərəkətə keçmişdi. Lakin düşmən Kürdəmirdə 350-yə dək piyada, 3 makinalı tufəng 2 topdan ibarət qüvvəsi ilə müqavimət göstərmiş, Göydəlləkliyə 100-ə qədər süvarinin döyüşə qoşulmasından sonra hücumu dayandırmış və döyüşü çox şiddətlənmişdi. Düşmən 250 nəfərlik əlavə təqviyyə dəstələri ilə Həsən bəyin dəstəsinə qarşı əks-hücum keçmişdi. Dəstə cinahlarının təhlükəyə düşəcəyindən çəkinərək döyüş-döyüşə əvvəl İbrahimbəyliyə, gecə 22.30-da Musabəyli kəndinə çəkilməmişdir. Dəstə 5 nəfərlik şəhid, 12 nəfər yaralı itkiləri vermişdir.

7 iyul 1918: Vəfat edən sultan V Mehmet Rəşadın yerinə keçən VI Mehmet Vahidəddin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına göndərdiyi məktubunda (7.07.18) müzəffər türk ordusuna müvəffəqiyyətlər arzulayır, xeyir-dua verir.

8 iyul 1918: Səhər tezdən Muğanın şərqi yamaclarından Şamaxı istiqamətində hücum keçən 10-cu alay qarargaha göndərdiyi raportda 30-cu taburunun qarşısındakı düşməni məğlub etmişkən 29-cu alayın sursatı qurtardığı üçün Şərədil yamaclarına çəkildiyi, habelə döyüşdə düşməndən başqa ətrafdakı rus malakan kəndlərinin də iştirak etdiyi göstərilir.

8 iyul 1918: Fırqənin 08.07.1918 il tarixli əmrində 13-cü alayın (dəqiq olaraq: 4-cü taburu, könüllü bölüyü, iki top taqımı, top batareyası) iyulun 7-dən 8-ə keçən gecə Ağsudan hərəkət edən Həsən bəyin dəstəsiylə (dəstə tərkibi: 46-cı tabur, mürəttəb və milis süvari alayları) birlikdə Kürdəmirə hücum etmələri göstərilirdi.

9 iyul 1918: Karrar stansiyası istiqamətinə göndərilən 13-cü alay saat 5-də verdiyi öz raportunda Qarasaqqal stansiyası ətrafında mövqe tutan düşmən topçusunun atəş etməməsi səbəbindən həmin topların geri çəkildiyi bildirsə də qarargahdan 13-cü alayın sursat vəziyyəti böhranlı görüldüyündən hələlik müdafiə vəziyyəti alınmasına əmr verildi.

9 iyul 1918: Ağsu və ətraf kəndlərinin əhalisi böyük xof içində Padara doğru qaçmaqdadır. Onları qorxuya salan Ağsunun şərqudə qərbə doğru böyük bir düşmən süvari alayının hərəkətə keçməsi olmuşdu. Cəbhəni gəzən ordu komandanlığı zabitləri əhalini sakitləşdirib yerlərinə qaytara bildilər.

9 iyul 1918: Kürdəmir-Ağsu şosesi ilə hərəkət edən düşmənin zirehli avtomobilləri manqa xətlərini top və makinalı tufənglərlə atəşə tutmaqdadır, lakin 13-cü alayın əmrində olan Azərbaycan topçu taqımı onları tezliklə susdura bildi. Osmanlı toplarına nisbətən onların səhra toplarının mərmii ehtiyatı çox üstün idi. Kəllərə qoşulu olan toplar yoldan kənara çıxma bilməsə belə onların atəşləri düşmən toplarını susdurmağa və zirehli avtomobillərini qaçıрмаğa kifayət edirdi.

9 iyul 1918: Komandanlıqdan verilən məlumata görə Qafqaz İslam Ordusunun çatışmazlıqlarını tamamlamaq üçün 9-cu ordudan göndərilən 350

nəfər süvari əsgərin Qazaxa çatdığı, iyunun 10-da onların Bərgüşad stansiyasına sövq ediləcəyi bildirilir.

10 iyul 1918: Ordu komandanlığının əmrinə görə 13-cü alay Müsüslü dəstəsi ilə birlikdə Kürdəmiri tutmalı idi. Gecə saat 2-də başlayan hücum qarşısında düşmən geri çəkilsə də Şilyan keçidində ciddi müqavimət göstərmişdir. 9-cu ordudan göndərilən sırayı əsgərlər (onların fişəngli üçatılan fransız tufəngi var idi) dərhal ehtiyat qüvvə kimi Qarabağın luyaya sövq edildi.

10 iyul 1918: Yeni bölüklərlə gücləndirilən 13-cü alay var gücü ilə Kürdəmirə can atırdı; artıq saat 17.30-da alay Kürdəmir bağçalarına daxil olmuşdu. Kürdəmir qəsəbəsi böyük olmaqla, dağınıq halda salındığından və hər tərəf bağ-bağca olduğundan buradakı düşməni geri çəkməyə vadar etmək elə də asan deyildi. Kürdəmirin tutulması ilə qatarla geri çəkilən düşmən tamamilə əsir düşə bilirdi. Çox yerdə əlbəyaxa döyüşlər gedirdi. 13-cü alayın yaralılarını daşımağa kifayət qədər nəqliyyat vasitəsi yox idi. Yaralılar Qarasaqqal stansiyasına çıxarıldı. Üç gün iki gecə fasiləsiz döyüşlərə görə yorğun düşən qoşun hissələri Kürdəmirin şərqindəki düşməni təqib edərək gecəni burada keçirdi.

11 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin Kürdəmir cəbhəsində vəziyyəti belə idi: Kürdəmir-Bakı dəmiryolu ayrıca xətt olmaqla Müsüslü dəstəsi onun cənubunda, 13-cü alay Maqsud bağının yaxınlığında, Müsüslü dəstəsinin süvariləri və mürəttəb süvari alayı, bir də könüllü süvari alayı Kanar stansiyası və Qarasaqqal kəndi istiqamətində idilər.

12 iyul 1918: Düşmən zirehli qatardan və 8 topdan da atəş etdiyindən, habelə ərazi düzənlik olduğundan dəstə Qarasaqqal stansiyasına üç kilometrən çox yaxınlaşa bilməmişdi. Axşamcağı Qarasaqqaldakı düşmən 13-cü alaydan göndərilən bir tabura qədər piyada ilə qovulmuş və bu stansiya ələ keçirilmişdir. Bu döyüşdə igid Həsən bəy (46-cı taburun komandanı) şəhid oldu.

13 iyul 1918: Şaumyan V.İ.Lenin çəkdiyi teleqramda “Rusiyadan ciddi bir yardım gəlməzsə, vəziyyəti düzəltmək mümkün olmayacaqdır. Cəbhədə vəziyyətimiz fənadır. Düşmənin qabağını saxlamağa yalnız bizim qüvvələrimiz kifayət etmir. Rusiyadan ciddi yardım göndərilməsi lazımdır. Yardım göndərilməsi ilə bağlı bütün nüfuzunuzdan istifadə edin. Vəziyyət çox qarışıqdır” deyər xəbər verirdi.

14 iyul 1918: 6.7.1918-də Gümrüdə hərəkət edən 38-ci alayla 65 zabıt 247 əsgər, 701 qoşqu və minik heyvanı, 2092 tufəng, 16 ağır makinalı tufəng, 4 qüdrətli dağ taqımı və bir dağ batereyası bu gün Azərbaycan ərazisinə - Qazaxa çataraq həmən Qafqaz İslam Ordusu sərəncamına daxil olur.

14 iyul 1918: Şaumyan yenidən cəbhəyə - Qırımızı Ordu Komandanlığına gəldi; ordu hissələrinin döyüş bacarığı ilə tanış oldu. Bu Qafqaz İslam Ordusunun Karrar stansiyasını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etdiyi gün idi.

15 iyul 1918: Cəbhədə düşmənin diqqətə layiq heç bir hərəkəti müşahidə olunmamışdı. 15-dən 16-a keçən gecə 13-cü alay Ağsuya göndərilmiş, Ağsudakı 25-ci tabur isə Müsüslü dəstəsinə verilmişdi.

16 iyul 1918: Şərq cəbhəsi komandanlığının tərkibində Cənub qrupu yaradıldı. Onun bazasını Müsüslü dəstəsinə daxil olmuş 10-cu alayın 26-cı taburu, 5-ci Qafqaz firqəsinin istehkam bölüyü, 38-ci alayın bir taburu, zirehli qatar, Azərbaycan könüllülərinin hissə və bölmələri təşkil edirdi. Qrup Gəncə-Bakı dəmir yolu boyunca irəliləməli idi. Cənub qrupuna Kürdəmir döyüşlərində Həbib bəy Səlimov rəhbərlik edirdi. Bakı altında döyüşlər zamanı Həbib bəy Gəncəyə çağırıldı, onun yerinə Cəmil Cahid bəy təyin edildi. Bakıya həlledici hücum ərafəsində Cənub qrupu şəhərin cənub-qərbində (sahil boyunca) mövqə tutmuşdu.

16 iyul 1918: Axşam 38-ci alaydan bir tabur piyada, alayın makinalı tüfəng bölüyü və qüdrətli dağ batareyası Kürdəmirə çatdırılmış və stansiyada endirilmişdi. Ordu tərəfindən 38-ci alayın 3-cü taburunu Gəncədə saxlamaq, 2-ci taburunu Müsüslü dəstəsinin əmrinə vermək, 1-ci taburunun isə firqə ehtiyatı kimi Şimala göndəriləcəyi qərarlaşdırıldı.

16-18 iyul 1918: Döyüşləri vahid plan əsasında həyata keçirmək üçün və həmçinin ordu qüvvələrinin daha çevik və səmərəli idarəsinə nail olmaq məqsədi ilə Şərq cəbhəsi komandanlığı yaradıldı. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə Bakıya gedən şose yolu ilə hərəkət edəcək hissə və bölmələr bir taktiki qrupda birləşdirildi. V Qafqaz firqəsinin komandanı Mürsəl paşa Şərq cəbhəsi komandanı təyin edildi.

17 iyul 1918: 17 iyul axşamı Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət kabinəsi təşkil edildi.

17 iyul 1918: Cəbhələrdə kəşfiyyat fəaliyyətləri aparılmışdır. Qafqaz İslam Ordusu qoşun birləşmələrinə səmərəli xidmət göstərmək məqsədilə Səhiyyə bölüyü Qaraqoyunluya çıxarılmış və öz işinə başlamışdır.

18 iyul 1918: Ordu komandanlığı tərəfindən Azərbaycan ordusunun təşkili üçün Qafqaz İslam Ordusundakı zabitlərdən təlim və tərbiyyəyə şövqü olan fəal zabitlərin 22.07.1918-il tarixdə Gəncədə olması üçün ezam edilməsi əmr olundu.

18 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusunun Şamaxı və Kürdəmirdən sonra Bakı istiqamətində ordu üçün suyu necə əldə etməsilə əlaqədar olaraq ordu komandanlığından Hacıqabul stansiyasındakı su anbarının düşmən tərəfindən dağıdılmadan ələ keçirilməsinin gərək olduğu qərarlaşdırıldı.

18 iyul 1918: 38-ci alayın ikinci taburu da Kürdəmirə gəlmiş və Cənub qrupunun əmrinə verilmişdir. Gəncə stansiyasından yola salınan 198 sandıq piyada, 112 sandıq qüdrətli və 97 sandıq Şnayder dağ mərmisi saat 11.30-da qatarla Kürdəmirə çatdırılmış və Ağsuya daşınmışdır.

19 iyul 1918: Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb və gərgin şəraiti nəzərə alaraq hökumət bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi.

19 iyul 1918: Bugünkü hücum nəticəsində Şimal qrupunun qarşısındakı düşmən Mədrəsəyə, daha sonra Mədrəsədən də şərqə çəkilməmişdir. Çəkilməmiş düşmən qüvvəsi 800-1000-ə qədər piyada və topdan ibarətdir. Şimal qrupu Şamaxı yolunu, bölgədəki düşməni atəş altında tutmalı; ətrafdakı malakan kəndlərini nəzarətdə saxlamalı idi.

19 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusu Şamaxı istiqamətində hücum keçdi. Lakin Qırmızı Ordunun Şamaxı yoluyla çəkildiyini görüb onların arxasına keçib mühasirəyə salmaq üçün Mədrəsə kəndinə istiqamət alaraq buradan Acıdərə yüksəkliyindən keçib Mədrəsəyə çıxdı. (20.07.1918)

19 iyul 1918: Sarıtsindən Bakıya Petrovun yaxşı silahlanmış, tərkibində atlı eskadronu, matros bölüyü, atlı kəşfiyyatçı dəstələri olan 800 nəfərlik hərbi birləşməsi daxil oldu.

19-22 iyul 1918: Şamaxı əməliyyatı. Qafqaz İslam Ordusunun Şimal qrupunun Şamaxı şəhərini S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin bolşevik daşnak qüvvələrindən azad etmək uğrunda keçirdiyi hərbi əməliyyat Ağsu və Kürdəmirin azad olunmasından sonra əməliyyat üçün münasib şərait yarandı. Bakı uğrunda həlledici hücumu başlamaq üçün Şamaxı əsas dayaq bazası olduğundan ordu komandanlığı bu məntəqənin tezliklə alınmasını zəruri hesab edirdi.

20 iyul 1918: Petrov Bakının hərbi komendantı təyin olundu. İrəliləməkdə olan Qafqaz İslam Ordusuna qarşı hər kəsi səfərbər olmağa səslədi; onun intibahnamələri çağırış ruhundaydı: “Dayan! Oxu! Onda bilərsən ki, qorxaqsan, ya yox. Sənə müraciət edirəm, ideya qardaşlarım!” Bunlar əbəs idi. Bakının müsəlman əhalisi gözünü xilaskar türk ordusunun yoluna tikmişdi.

20 iyul 1918: Türk İslam Ordusu Şimal qrupu qüvvələri Şamaxıdan keçərək onun şərqindəki Çuxanlı-Məlikçoban xəttinə çıxdı. Düşmən qüvvələri Şamaxıda mühasirəyə düşmək təhlükəsi ilə üzləşdiklərindən təcili Mədrəsəyə doğru geri çəkildilər.

20 iyul 1918: Abdulla Şaiqin Qafqaz İslam Ordusunun xilaskar yürüşünə həsr edilmiş “*Neçin böylə gecikdin*” şeiri:

*Sənsiz qəlbim qırıq, sönük,
çeynənmiş, xırpalanmış,
Ömür şüşəm daşa dəymiş,
həyatım parçalanmış. ...
Şu vətənin öksüzləri,
gəlinləri, dulları
Yolunuzu bəkləməkdən
bənizləri sararmış.
Heç gəlmədin, o şən,
gülər ürəkləri qəm almış
Sən gəlməsən, dolumsanmış
ürəklər heç şad olmaz.*

“Açıq söz” qəzeti 13 zilhicə 1334 sayında çap olunmuşdur.

20 iyul 1918: Bakı istiqamətində mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Şamaxı azad edildi. III briqadanın komissarı A.Mikoyan və Şamaxı bölüyü komandiri Qazarov raportlarında güclü yağışlar altında geri çəkildiklərini xəbər verirdi.

20 iyul 1918: 5 iyulda İrandan Ələtə gələn Biçeraxov qüvvələri Kürdəmir döyüşlərində 300 nəfər itki vermişdi.

20 iyul 1918: Biçeraxov komandanlıqdan imtina edərək onu Avetisova təhvil verdi.

21 iyul 1918: Ordu komandanlığından verilən əmr üzrə Şimal qrupu hərəkətə keçmiş və Mərəzənin qərbində düşmənlə çarpışmadan sonra saat 13.30-da kəndi ələ keçirmişdir. Düşmən cəbhəsində vuruşan 200 nəfərlik Hilmilli və Qız Meydanı (Aleksyevka) malakan kəndliləri geri dönüb qayıtdıqda onlar bir bölük piyada əsgər müşayiətində kəndlərinə göndərildi.

21 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşanın Bakının təcili ələ keçirilməsi barədə əmri alındı.

21 iyul 1918: “Bakinski Raboçi” qəzeti həmin sayında (№ 143(259) “Moskvadan kömək” başlığı altında Leninin tapşırığı və göstərişi üzrə Petrovun 780 nəfərlik qüvvəsi ilə Bakıya köməyə gəldiyini xəbər verir.

22 iyul 1918: Cənub qrupu dəstələri tərəfindən Sığırlı stansiyası bu gün saat 13.30-da ələ keçirilmişdir.

22 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa 5-ci Qafqaz firqəsi komandanı Mürsəl paşaya düşməni Hacıqabuldan çıxarıb şərqə atmaq üçün Şimal qrupundan bir dəstə ayırmasını, həmçinin bu hücumda Əhməd Həmdi bəyin dəstəsinin də iştirak etməsini tələb etdi. Belə ki, Əhməd Həmdi bəyin dəstəsinin Hacıqabul dəmiryolunu dağıtmasının gərəклиyi lazım bilinirdi.

22 iyul 1918: Türk ordusu Ələtə çıxmışdır.

22 iyul 1918: Şimal qrupunun hissə və bölmələri Mərəzə ətrafında baş verən döyüşdə bolşevik-daşnak qüvvələrini əzdlər. Düşmən Cəngiyə qədər qaçaraq orada müdafiə mövqeləri qurmağa çalışdılar. Bununla Şamaxı və ətrafı azad edildi və Bakı istiqamətində hücumu genişləndirmək üçün əlverişli mövqə tutuldu.

23 iyul 1918: Geri çəkilən düşmən stansiyalardakı su anbarlarını, dəmiryolu relslərini, xətt üzərindəki körpüləri dağıdırdı. Lakin Hacıqabuldakı su anbarının susuz çöllə irəliləyən qoşun üçün fəvqəladə əhəmiyyəti var idi. Odur ki, ordudan bu istiqamətdə həmin məqsəd üçün əlavə kömək olaraq 38-ci alayın 3-cü taburunun göndərilməsi rica edilirdi.

24 iyul 1918: Alınan kəşfiyyat məlumatlarına görə düşmənin Qarasu stansiyasında (Hacıqabula yaxın) bir zirehli qatarı və bir bölük süvarisi vardır.

25 iyul 1918: Ordudan alınan şifrəli əmrdə Bakıya qarşı qəti hücumla başlamaq üçün iyulun 26-da ümumi hərəkətə keçmək lazım olduğu göstərilirdi.

25 iyul 1918: Bolşevik hökumətinin iradəsinin ziddinə olaraq eser-daşnak və menşeviklər Bakı Sovetində səsvermə keçirərək ingilis qüvvələrinin Bakıya dəvət edilməsi barədə qərar qəbul etdilər.

25 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya yürüşünü dayandırmaq üçün Çiçerin Almanıyanın diplomatik nümayəndəsinə 4014 №-li nota verdi.

26 iyul 1918: Cənub qrupunun piyada qoşun hissələri Qarasu stansiyasını almış və bununla Cavad məntəqəsindəki Əhməd Həmdi bəyin dəstəsi ilə əlaqə yaratmışdır.

26 iyul 1918: Bakı altında Biləcəridə mövqə tutmuş Biçeraxov Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən sıxışdırıldığını görüb cəbhəni buraxaraq Dərbəndə getdi.

27 iyul 1918: Bu gün Cənub qrupunun süvariləri saat 11-də Hacıqabul stansiyasını ələ keçirmiş və düşmən Pirsaat stansiyasına geri çəkilməmişdir.

27 iyul 1918: Şaumyan Leninə teleqramında bildirdirdi ki, ordular Bakıya qədər geri çəkilməmişdir; bizə qarşı içində alman təlimatçıları olan nizami türk ordusu vuruşur. Bakını xilas etmək Rusiya üçün zəruridir.

28 iyul 1918: Şimal qrupu birlikləri Cəngi poçtu mövqeyini ələ keçirmişlər. Elə buradaca irəliləməyə başlayan Şimal qrupu 200 süvari və 20 piyadadan ibarət bir bolşevik dəstəsi ilə qarşılaşmış, onu məğlub edərək bir zirehli avtomobil, 2 top ələ keçirmişdir.

28 iyul 1918: Ələ keçirilən zirehli avtomobildə əsir düşən ingilis zabitanın ifadəsindən Biçeraxov qüvvələrinin artıq Hacıqabuldan çəkilib Biləcəri altında bulunduğu, əvvəl ingilislərin köməyindən imtina edən bolşeviklərin indi bu ittifaqa meyil etməkdə olduğu və habelə Bakıdakı ermənilərin bolşeviklərdən ayrılaraq türklərlə sülhə getmək fikrində olduqları aydın olmuşdur.

28 iyul 1918: Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri Biləcəriyə çatmışdır.

29 iyul 1918: Ordu komandanlığına verilən raportdan aydın olur ki, Qafqaz İslam Ordusunun irəli hərəkəti başlayandan dəmiryolunda Müsüslüdən Hacıqabula qədər irili-xırdalı 22 körpü bu və ya digər dərəcədə yenidən tikilmiş və qismən təmir edilmiş, 8 stansiyanın yol dəyişdiriciləri və bir çox yerləri yenilənmişdir.

29 iyul 1918: Verilən əmr üzrə 29.07.1918 il saat dördə hərəkətə başlayan Şimal qrupu Atbatan mövqeyinin qərb yamaclarında iki taburdan çox piyada, 200 süvari, iki top və üç zirehli avtomobildən ibarət bir düşmən müqavimətinə rast gəlmişdir. Şimal qrupu döyüşə başlamış və düşməni qovaraq saat 12.30-da mövqeləri ələ keçirmişdir.

30 iyul 1918: Şimal qrupunun hücumu qarşısında Sumqayıt stansiyası istiqamətində geri çəkilən düşməni təqib edərkən Xırdalanın qərbində susuz və isti çöldə Bakıya Quba dağlarından çəkilib gətirilən təmiz və ləziz suyun xəzinəsinə təsadüf edilir.

30 iyul 1918: Sovet Rusiyasından Bakıya göndərilən qüvvələrə mane olmaq məqsədilə Bakı-Dərbənd dəmiryolunun dağıdılması üçün mürəttəb 2-ci stıvari alayı göndərildi.

30 iyul 1918: İyulun 30-dan 31-ə keçən gecə Cənub qrupunun qarşısındakı düşmən qüvvələri Bakıya geri çəkildiyi sırada Qobunun şərq yamacındakı qoşun hissələrimizlə atışma baş verdi.

30 iyul 1918: Osmanlı dövləti Hərbiyyə naziri Ənvər paşanın Bakı Sovetinə göndərdiyi bəyannaməsində (30 iyulda oxundu) dediyi “qəhrəman türk ordusu Bakıya girərkən xristian xalq müqavimət göstərməzsə, onlar müsəlmanlarla birlikdə bütün haqlardan istifadə edəcəklər. Əks təqdirdə biz bu gözəl və zəngin şəhəri hücumla alacağıq” sözləri böyük həyəcan yaratdı.

30 iyul 1918: Səhərə yaxın Şimal qrupu yenidən hücumla keçərək Bibiheybətın cənubi-şərq tərəflərində erməni-rus qüvvələri ilə döyüş girmişlər. Türk-İslam qoşun hissələrinin qarşısında dayanma bilməyən bolşeviklər Qobu kəndinin şimalından Sumqayıt tərəflərə çəkilməmişdir.

30 iyul 1918: Bakının 10 km. qərbindəki Qobu kəndi ələ keçirildi.

30 iyul 1918: Cənub qrupu tərəfindən bu gün Nəvahi və Ağbulaq stansiyaları ələ keçirildi.

31 iyul 1918: Şimal qrupu birlikləri tərəfindən Heybət stansiyasının 2 km. şimal-qərbindəki 905 m. yüksəklikdəki təpə ələ keçirildi.

31 iyul 1918: 38-ci piyada alayının 1-ci taburu Sumqayıt stansiyası ətrafında müdafiəyə çəkilən bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı hücumla keçib onların müdafiəsini yardı və düşməni Bakıya doğru geri çəkməyə məcbur etdi.

31 iyul 1918: Günortadan sonra 38-ci alayın 1-ci taburu tərəfindən Sumqayıt stansiyası tamamilə ələ keçirildi.

1 avqust 1918: Bakıya 2 km. məsafədə bulunan (bu gün şəhər hududları içərisində qalan) Salhanı və Qışla təpələri ələ keçirildi.

1 avqust 1918: Heybət-Biləcəri dəmiryolunun şərqində müdafiə mövqeyi tutan düşməne qarşı səhər tezdən hücum başlandı. Şiddətli vuruşmalar nəticəsində 736 rəqəmli Qurd qapısı gədiyi ələ keçirildi. Bolşevik-daşnak birləşmələrinin bu mühüm məntəqəni yenidən əllərinə salmaq üçün ardıcıl hücumları bacarıqla dəf olundu.

1 avqust 1918: Şərq cəbhəsinin Ərkani hərbi (qərargahı) axşamçağı Hökməli kəndində yerləşdirildi.

1 avqust 1918: 60-cı tabur hücum edərək Hacı Həsən kəndini ələ keçirdi.

1 avqust 1918: Bakıda Şaumyanın Sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra antimilliyet oyuncaq hökumət olan “Sentrəkaspı diktaturası” yaradıldı. (Sentyabrın 15-ədək mövcud olmuşdur) Partiya mənsubiyyətinə görə daşnaklardan, sağ eser və menşeviklərdən təşkil olunmuş Diktaturanın hərbi qüvvələri isə əsasən Bakı Kommunası dövründə formalaşdırılmış erməni-rus birliklərindən ibarət idi. Hökumət Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almaq

üçün L.Biçeraxovun və ingilis qüvvələrinin İrandakı komandanı L.Denstervillin köməyinə əl atdılar. Diktaturanın hərbi komissarı əvvəl Markaryan, sonra isə Baqratuni; qoşun komandanı Avetisov idi.

2 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmri ilə təşkil olunmuş yerli alayların 1-ci alay Qazax alayı; 2-ci alay Qarabağ; 3-cü alay Zaqatala; 4-cü alay Ağdaş alayı-adlandırılması qərara alındı.

2 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa III ordu komandanına avqustun 5-də Bakını hücumla tutmaq barədə 2 avqustda əmr verdiyini bildirir.

2 avqust 1918: Bakının şimalındakı kəndlərin silahlı əhalisini düşməne qarşı döyüşlərə cəlb etmək məqsədilə Ləzgi alayı komandirinin əmrində bir süvari Ləzgi bölüyü lazimi təlimatla kəndlərə göndərildi.

3 avqust 1918: Axşam Gəncədən dəmiryolu ilə hərəkət etdirilən 27-ci taburun iki bölüyünün Hacıqabuldan təcili cəbhəyə göndərilməsi bildirildi.

3 avqust 1918: Qoşun Ərkani hərbinin Xırdalan stansiyasında yerləşdiyini düşmənin öyrəndiyinə görə qərargah avqustun 3-dən 4-ə keçən gecə buradan Qobu kəndinə köçürüldü.

3 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusunun 5-ci firqə (diviziya) komandanı Mürsəl paşa Bakı Soveti və Erməni Milli Şurasına şəhəri təslim haqqında ultimatum verdi. Lakin Biçeraxovun yardımına ümid bəsləyən düşmən Mürsəl paşaya cavab vermədi.

4 avqust 1918: Daşnakların təhriki ilə “Sentrokaspi diktaturası” İngilisləri Bakıya dəvət etdi; avqustun 4-də ilk olaraq polkovnik Stoksun rəhbərliyi altında 300 nəfərlik ingilis hissəsi Bakıya daxil oldu.

4 avqust 1918: Batumdan bir silah-sursat qatarının Poylu stansiyasına gəldiyi xəbəri alınmışdır.

4 avqust 1918: Ağsunun şimalında və Gürcüvan ətrafında erməni quldurları tuğyan etdiyindən onların cəzalandırılması üçün Gəncədən qaimməqam Muxtar bəy Kürdəmirə hərəkət etdirilmişdir.

5 avqust 1918: Birinci Bakı hücumu. Səhər saat 4.25-də türk qoşunun hücumu qarşısında erməni, rus və ingilislərdən meydana gələn Bakını “müdafiə” edən qüvvələr geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdılar. Şəhərə hakim olan Bayıl təpələri də ələ keçirilmişdi. Şəhərin xristian əhalisi xof və dənəşət içində qaçmağa qalxmışdı. Artıq düşmənin 1-ci müdafiə xətti qırılmış, 2-ci xəttə girilmişdi. Bakının qurtuluşu yaxınlaşmaqda idi. Lakin topçuların irəliləyən qoşun hissələrinə verdiyi atəş dəstəyi getdikcə azalmağa başlamış və günortadan sonra tamam kəsilmişdi. Beləliklə, top mərmisi ehtiyatının olmaması üzündən hücum başa çatdırıla bilmədi. Bol silah-sursatla təchiz olunmuş düşmənin top və makinalı tufəng atəşləri qarşısında türk birlikləri Heybət-Biləcəri dəmiryolunun qərbindəki xəttə çəkilməyə məcbur oldular.

5 avqust 1918: 5 avqust hücumu da daxil olmaqla ümumən Bakı ətrafındakı döyüşlərdə doqquz zabit, yüz otuz doqquz sırayı əsgər şəhid olmuş, zabitlərdən on doqquzu, sırayı əsgərlərdən dörd yüz qırx dördü olmaqla yaralı olmuşdur.

5 avqust 1918: Milli istiqlal şairi Əhməd Cavadın Xəlil paşaya həsr etdiyi şeir:

*Bən røyada nazlı yarın
Tellərini örmüşdüm.
Bu sevincli zamanların
Röyasını görmüşdüm...*

“Azərbaycan” qəzeti, 14 təsrini əvvəl (oktyabr) 1918- ci il sayında çap olunmuşdur.

6 avqust 1918: Cəbhənin müxtəlif yerlərində atışma davam etmişdir. 60-cı tabur biri zabit, ikisi əsgər olmaqla üç şəhid və altı nəfər yaralı vermişdir.

6 avqust 1918: Ordu baş qərargah rəisi Nazim ön cəbhədə olaraq buradan ordu komandanı Nuri paşaya 5-ci firqənin indiyədək canlı qüvvəsinin yarısını itirdiyini xəbər verməklə yanaşı, həmçinin Gəncədə saxlanılan zabitləri döyüşən qoşuna göndərməyi və köməyə hazırlanan 15-ci tımənin (diviziyanın) mükəmməl şəkildə göndərilməsini xahiş edir.

7 avqust 1918: M.Rəsulzadə İstanbuldan Azərbaycan hökumətinə “Hansı yolla olursa olsun, Bakı təcili alınmalıdır” xəbərini verir.

7 avqust 1918: Həmin tarixli məktubu ilə Hərbiyyə naziri Ənvər paşa Nuri paşanın sərəncamına Qarakilsədən Ağstafaya min sandıq güllə, 5 min ədəd top mərmisindən ibarət silah-sursat göndərildiyini bildirir.

7 avqust 1918: Süvari qüvvələri Xırdalanla Novxanı kəndləri arasındakı Masazır kəndini ələ keçiriblər.

7 avqust 1918: Şərq Orduları qrupu komandanının 3 saylı əmri ilə “Azərbaycan məntəqəsində olan bütün zabitlərin fəxri olaraq bir dərəcə yüksək rütbə daşması” məlumatı çatdırıldı.

7 avqust 1918: Gecə yaralıları arxa cəbhəyə daşıyan qatara Puta Ələt arasında atəş açılmış, 13 əsgər şəhid olmuşdur.

8 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusunun hücumunu dəf etmək üçün Mərkəzi Xəzər hökuməti rəhbərləri və ingilis qüvvələri komandanlığı birlikdə toplantı keçirdi. İngilislərin Bakıya qoşun çıxarmağa tələsmədikləri hiss olundu.

8 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusunun iəşəsini, habelə silah-sursat ləvazimatını təchiz etmək üçün ordunun Mənzil Müfəttişliyinə qaimməqam Şefik bəy təyin olunduğu barədə əmr alındı.

8 avqust 1918: Sovet Rusiyasının Xarici İşlər komissarı Q.V.Çiçerin Osmanlı dövlətinin səfiri Qalib Kamal bəylə görüşərək Bakıya türk ordusunun

hücumunun dayandırılmasını tələb etdi. Səfir Rusiyadakı vəziyyətin qarışıq olduğundan müqavilə şərtlərinə əməl etməyin çətinliklərini bildirdi.

8 avqust 1918: Alman səfiri Mirbax öldürüldükdən sonra Moskvada təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin çətin olduğunu bildirən Qalib Kamal bəy Moskvadan çıxdı. (8.Vin.18) Beləliklə, İstanbulla Moskva arasında diplomatik münasibətlər kəsildi.

10 avqust 1918: İngilis ordu hissələri qərargahı Qafqaz İslam Ordusunun top atəşindən gizlənmək məcburiyyətində qalıb “Prezident Kryüqer” gəmisinə keçirildi.

12 avqust 1918: Erməni xalqının “milli qəhrəmanı” kimi tanındığı general G.Baqratuni Mərkəzi Xəzər Diktaturası hökumətində hərbi komissarı təyin edildi.

13 avqust 1918: Ordudan göndərilən gizli əmrdə yeni təqviyyə qüvvələrinin təyinatı və onların yerləşdirilməsi ilə bağlı Qarakilsədən yola salınan 1200 döyüşkən canlı qüvvəyə malik olan 107-ci alayın Şərqi cəbhəsi komandanlığının əmrində olmaqla Salyan məntəqəsinə və Ələt-Putla sahil hissəsinə sövq edilməsi xəbər verildi.

13 avqust 1918: Şəhərdən gizlicə çıxan Bakı kommunası üzvlərinin yüklü 19 gəmidən ibarət karvanı Nargin adası yaxınlığında həbs olunub Bakıya həbsxanaya gətirildi.

13 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusunun Maştağa kəndi ətrafında döyüşən hissə və bölmələrindən təşkil edilmiş Maştağa hərbi dəstəsi adlı xüsusi taktiki qrup yarandı. Bunda məqsəd məntəqədəki nizami bölmələrin, eləcə də Bakı ətrafındakı kəndlərin könüllü dəstələrlə yerli əhali nümayəndələrinin ümumi səylərini birləşdirmək və Bakının azad olunması uğrunda onların fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmaq idi.

13 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri paşanın əmri ilə ordunun struktur sabitliyini və vahid rəhbərliyi saxlamaq məqsədilə Azərbaycan korpusu ləğv olundu; bu korpusun tabeliyində olan bütün hissələr bir-başa İslam Ordusu komandanlığına tabe etdirildi.

15 avqust 1918: Mərdəkanda Ləzgi süvari alayı tərəfindən biri çavuş və digəri sürücü olmaqla bir minik avtomobilində iki ingilis əsir götürülmüşdür.

15 avqust 1918: Düşmənin əsgər çıxardığı Ələt limanı istehkamçılar bölüyü tərəfindən dağıdılaraq yandırıldı.

16 avqust 1918: Denstervilli gətirən “Prezident Kryuger” gəmisi Ənzəlidən yola çıxdı.

17 avqust 1918: Denstervilli Bakı limanında Mərkəzi Xəzər Diktaturası hökumətinin 5 nəfərlik nümayəndə heyəti qarşıladı. Onun qərargahı “Yeni Avropa”da, ordunun digər xadimləri isə “Metropol” hotelində yerləşdirildi.

17 avqust 1918: Düşmən (Şimali Stafford taburunun bir bölüyü və 600 nəfərlik erməni-rus qoşunu) Fatmayiyə sürəklili hücumu keçmiş, onun bir kilometrə qədər cənubundakı yamaclarda irəliləməyə müvəffəq olmuşdu. Onu mütləq

darmadağın etmək əmri verilmiş, qızğın döyüşlər başlamışdı. 38-ci alaydan 5 nəfər şəhid olmuş, 20 nəfər yaralanmışdı.

17 avqust 1918: General L.Denstervillin komandası altında Britaniya qoşunu Bakıya girdi. Gəmidən düşüb Bakının müdafiə xətlərini tədqiq edən general Çanaqqalanı xatırlayaraq “Bakını türklərin hücumundan fələk də qurtara bilməz” deyə təəssüratını dilə gətirdi.

18 avqust 1918: Dan söküləndə general Denstervill Bakının müdafiə xəttini ətraflı təftiş etdi.

19 avqust 1918: Rusiyanın Almaniyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi A.491 №-li notasında türk ordularının Bakı üzərinə hücumunu dayandırmağı tələb etdi.

20 avqust 1918: General Denstervill Biçeraxov ilə birlikdə hərəkət planını hazırlamaq üçün “Prezident Kryüqer” gəmisi ilə Dərbəndə hərəkət etmişdi. Lakin ertəsi gün limana yaxınlaşarkən bir bolşevik gəmisinin atəşinə uğramış və general Bakıya dönmüşdü.

20 avqust 1918: RSFSR hökuməti Almaniya yeni etiraz notası göndərir. Notada türklərin Bakını tutmasının əsl fələkət olacağı, Bakı neftinin Rusiyanın xalq təsərrüfatı üçün həyati əhəmiyyətli olduğu göstərildi.

20 avqust 1918: Bu günə olan məlumata görə Gürcüstanda 214 alman zabiti və 5050 əsgəri var idi.

21 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından 21 avqustda alınan məktubda Batum-Tiflis yolu ilə təqviyyə qüvvətləri, habelə ağır toplar göndərildiyi xəbər verilir.

Qeyd: sənədlərdən aydın olur ki, təqviyyə gücü olan 15-ci tımənin qatarla Gürcüstan ərazisindən keçməsi üçün gürcülər türklərdən Abaztuman yaylağını istəmişdir. Bu kənd onlara verildikdən sonra onlar yolu açmışdılar.

23 avqust 1918: Mərəzədən sonrakı hərəkətdə biri zirehli olmaqla üç avtomobili pusquya salıb ələ keçirən 19-cu süvari bölüyünün zabit kəşfiyyat qolu komandiri Ermenekli Mehmet Emin əfəndinin mükafat olaraq rütbəsi bir dərəcə ilə bərabər, ona qundaqlı bir parabellüm tapanca hədiyyə olundu. Kəşfiyyat qolu süvari əsgərlərinə isə 100 lirə hədiyyə edildi.

23 avqust 1918: On beşinci firqənin Azərbaycana yardıma göndərilməsinə 23 avqusta əmr verildi. Diviziya (firqə) Osmanlı dövlətinin Hərbi naziri Ənvər paşanın əmrinə əsasən Xəlil paşanın komandanlıq etdiyi Şərq Orduları qrupundan (9-cu ordudan) alınaraq Qafqaz İslam Ordusuna daxil edildi. Azərbaycana yetişəndə onun tərkibində 38-ci, 56-cı, 106-cı piyada alayları, topçu bölməsi, cəmi 157 zabit, 7636 əsgər olmalı idi. Firqə Qarakilsə-Qazax yolu ilə Azərbaycana çatmalı və qatar vasitəsilə Bakıya yetişməli idi. Bakının azad olunması zamanı ona Biləcəri tərəfdə mövqə tutmaq və hücumə keçmək tapşırığı verildi.

24 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etmək uğrunda cəhdləri gücləndi. Həmin gün axşamı Denstervill silah-sursat ardınca Ənzəliyə yola düşdü.

26 avqust 1918: Türk İslam Ordusunun Binəqədi istiqamətindən güclü hücumu başlandı. Səhər 13-cü Qafqaz alayı top atəşləriylə maneələri məhkəmləndirilmiş Yanardağın qərbindəki Sarıtəpəyə hücum edərək buradakı erməni, rus, ingilis əsgərlərini süngü və bomba hücumu ilə mövqelərindən çıxarmış, saat 11.40-da təpəni ələ keçirmişlər.

26-31 avqust 1918: Qafqaz İslam Ordusu şəhər ətrafındakı strateji əhəmiyyətli mövqeləri ələ keçirmək üçün Binəqədi ərazilərində keçirdiyi döyüş əməliyyatında V Qafqaz firqəsinin 10-cu və 13 -cü piyada alayları, Azərbaycan könüllü və süvarilərinin “Maştağa dəstəsi”, 38-ci alayın bölmələri, qarşı tərəfdə Şimali Stafford və Uorçester alayının bir bölüyü, Biçeraxov alayının iki bölüyü və Sentrokaspi qüvvələri iştirak edirdi. Yanardağ və Binəqədi məntəqələrində cərəyan edən döyüşdə 3 zabit, 23 əsgər şəhid, 2 zabit, 70 əsgər yaralı olmaqla, cəmi 98 itki verilmişdir.

Avqust 1918: Avqustun son günlərində ordu komandanı Nuri paşanın əmri ilə Şərq cəbhəsi komandanlığının tərkibində üç taktiki qrup - Şimal, Qərb, Cənub qrupları yaradıldı.

27 avqust 1918: Bakıdakı ingilis qüvvələrinə arxadan yardımın qarşısını almaq məqsədi ilə türklər Təbrizdən Qəzvin istiqamətinə hücum etdilər. Denstervill bunu “türklərin müdrikliliyi” kimi izah etməyə məcbur oldu.

27 avqust 1918: Türkiyə ilə müttəfiq olmasına rəğmən Almaniya Azərbaycana münasibətdə fərqli siyasət yeridirdi. Buna görə də bu sahədə Rusiya ilə ümumi maraqlarıyla bağlı olaraq 3 aya qədər çəkin danışıklardan sonra Berlində Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest müqaviləsinə əlavə məxfi saziş imzalandı. Bu sazişin 4-cü maddəsinə görə Almaniya Rusiya torpaqlarının başqa bir dövlətin əlinə keçməsinə dəstəkləməyəcəkdir. (Burada Bakının türklərin əlinə keçməsi nəzərdə tutulmuşdur). Oğrunca aparılan bu sövdələşməyə görə Rusiya da Bakıya sahib olduqda Almaniya neft verəcəkdə.

28 avqust 1918: Bakının şimal-qərbindəki Xırdalan kəndi ərazisində Palçıq vulkanı (Çirkli vulkan) deyilən yerdə türk qüvvələri ingilisləri ağır məğlubiyyətə düşərtdi.

29 avqust 1918: Şimali Qafqaz Ordusu komandanı Yusif İzzət paşa İstanbuldan Batuma gəldi.

29 avqust 1918: Şərq Orduları qrupu komandanı Xəlil paşa siyasi mülahizələr baxımından Bakı əməliyyatının tezliklə başa çatdırılmasının zəruriliyini bəyan etdi.

31 avqust 1918: Binəqədi, Digah, Məhəmmədli kəndləri azad edildi.

31 avqust 1918: Gündüz saat 11-də Bakıda Sovet hakimiyyəti iflasa uğradı.

1 sentyabr 1918: Bağdaddan bir günlüyə Bakıya müşavirə üçün dəvət edilən Lyuin və Denstervill Bakının müdafiəsinin daha faydasız olduğu qərarına gəldilər.

1 sentyabr 1918: Denstervillin Bağdaddakı ingilis qüvvələri baş qərarına göndərdiyi teleqrafdan: ingilis təqviyyə qüvvələrinin Bakıya gəlmələrindəki gecikmə düşmənin üstünlüklər əldə etməsinə səbəb olmuş, qoşunlarımız son müdafiə xəttinə çəkilməyə məcbur olmuşdur. Bakıda 900 nəfərlik ingilis qüvvələrinə və güvənə biləcəyim 1000 nəfər rusa malikəm. Bakı qüvvələrinin qalan qismi faydasızdır.

1 sentyabr 1918: General Denstervillin xəbərlərindən: Səhər saat 6-da türk qüvvələri Digahda möhkəmlənən rus, erməni və ingilis birliklərinə hücum etdilər. Ruslarla ermənilər öz mövqelərində bir saatdan qala bildilər. Sonra isə öz yerlərini buraxıb təcili qaçdılar, bununla Varviçqşir ingilis böliyünü hər iki yandan açıq qoydular. Vuruşa-vuruşa geri çəkilən ingilis böliükləri 4 zabit və 67 kiçik zabit və əsgər itirdi.

2 sentyabr 1918: Əlimərdan bəy Topçubaşov Batumdan Fətəli xan Xoyskiyə məktubunda bolşeviklərlə müqavilə bağladığına görə fon Kress vasitəsilə Almaniyə hökumətinə təcili etiraz etməli olduğunu göstərdi.

3 sentyabr 1918: İkinci Bakı hücumunda mütləq nəticə əldə etmək məqsədi ilə 15-ci diviziyadan 56-cı və 36-cı, Qafqaz diviziyasından 106-cı alayları 15-ci diviziyanın komandiri Süleyman İzzət bəyin rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusu əmrinə girmək üçün Gümrüdən yola düşdü.

3 sentyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusunun bir qrup zabiti yüksək hərbi hazırlığa və döyüş şücaətinə görə Osmanlı dövlətinin orden və medalları ilə təltif edilmişdir.

6 sentyabr 1918: Bakının düşmənlərdən azad edilməsində yardıma göndərilən 15-ci Qafqaz firqəsi Ağstafaya yetişdi. Həmin gün ordu komandanı Nuri paşa Azərbaycan hökuməti üzvləri ilə Gəncədə 15-ci firqəni qarşıladı.

6 sentyabr 1918: Müttəfiqi olan Türkiyənin regiondakı siyasəti ilə razılaşmayan və türk ordusunun Bakıya yürüşünün qarşısını almağa çalışan Almaniyənin Rusiya ilə imzaladığı gizli sazişin təsirinin zəiflədilməsi və Almaniyənin Azərbaycanın iqtisadiyyatına münasibətinin dəyişdirilməsi üçün Tələt paşa 1918-ci il sentyabrın 6-da Berlinə gedərək Almaniyənin hökumət qəzetləri ilə danışıqlar apardı və imzalanması arzu edilən yeni saziş layihəsi təqdim etdi. Bu layihəyə görə Bakı azad edilərək Azərbaycanın paytaxtına çevrilməli idi.

7 sentyabr 1918: Nuri paşanın əmrinə cavab olaraq 15-ci Qafqaz firqəsi Bakıya yola salındı.

9 sentyabr 1918: 15-ci piyada tıməni qaimməqam (yarbay) Süleyman İzzət bəyin komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusuna qoşulmaq üzrə 9 sentyabrda Bakı cəbhəsinə ulaşıdı. 15-ci tımənin mövcudu 191 zabit, 5541 əsgər,

Bakı cəbhəsində olan 15-ci və 5-ci tımənin toplam mövcudluğu 11.564 əsgər və 448 zabıtdən ıbarət ıdı.

9 sentyabr 1918: Şərğ Orduları qrupu komandanı Xəlil paşa Bakıya hücumu təşkil etmək üçün ön cəbhəyə gələrək Mürsəl paşanın Putadakı qərargahında dayandı.

10 sentyabr 1918: Nuri paşa Bakının azad edilməsinə rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürdü.

10 sentyabr 1918: 10 sentyabr tarixli əmr ilə Şərğ cəbhəsi komandanlığı və ona məxsus Şimal qrupu ləğv edilmiş, cəbhədəki bütün birliklərin hərəkəti bilavasitə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına həvalə edilmişdir.

10 sentyabr 1918: Ordu komandanlığının əmrinə görə Azərbaycan milislərindən (Xalq ordusu) meydana gələn 4-cü alaya Halim Pertev bəy rəhbərlik edəcəkti.

10 sentyabr 1918: Bakıya hücum ediləcək ərazilərdə tədqiqat aparmaq üçün Şərğ Orduları qrupu komandanı Xəlil paşa və Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa Bakı altına gəldilər.

12 sentyabr 1918: Azərbaycan Hərbi Nazirliyinin təşkilati işlərini qaydaya salmaq və kadr heyətləri hazırlamaq üçün yerli zabıtlərin fəaliyyətlərini nızlamaq məqsədi ilə Osmanlı Hərbiyyə Nazirliyində təcrübə keçməsi barədə 12.09.18 il tarixli 2/4455.34 saylı əmri

12 sentyabr 1918: Şərğ Orduları qrupu komandanı Xəlil paşa Bakının azad olunması haqqında əmr verdi.

13 sentyabr 1918: Düşməndə şimaldan hücum edəcəyimiz fikrini yaratmaq məqsədilə qoşun hissələrimizin hamısı Yanardağ-Binəqədi ərazisində toplanmışdı (Nuri paşanın xatirələrindən)

13 sentyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı döyüşən diviziyalara göndərdiyi 13.09.18 il tarixli əmri ilə 14 sentyabr saat 02-də Bakıya qarşı hücumun başlayacağını bildirirdi.

13 sentyabr 1918: Bu günə olan məlumata görə Bakıya qəti hücumda ıstıraq etmək üçün təxminən 8000 Osmanlı əsgəri və 6000-7000 nəfərə qədər Azərbaycanın yerli qüvvəsi toplanmışdı.

14 sentyabr 1918: Gecə saat 2-də 5-ci Qafqaz tıməni Heybət-Biləcəri dəmiryolu ıstıqamətində irəliləməyə başladı. 1-ci Bakı müdafiə xətti 3.00-da, 2-ci Bakı xətti 6.00-da ələ keçirildi. Salahanı və Salyan qışlalarında hücumu hazır düşmən topçu atəşiyə dağıdıldı. Hücumun baş qəhrəmanı olan 56-cı alay Bakıya hakim təpələri ələ keçirib qarşısındakı düşməni təqib edərək irəliləyirdi. 15-ci alay sərt Biləcəri yamaclarını tutmuşdu, həmin alaya mənsub Maştağa dəstəsi Sabunçunu ələ keçirmişdi. Azərbaycan könüllüləri Keşlə stansiyasını tutmuşdu Açıq savaştan qaçan ermənilər şəhər daxilində məhəllə, ev davası yaratdılar. Sanki mart soyqırımını təzələmək ıstəyirdilər.

14 sentyabr 1918: General Denstervill və Mərkəzi Xəzər Diktaturası hökuməti Bakı komissarları Bakıdan qaçır.

15 sentyabr 1918: “Azərbaycan” qəzetinin ilk sayı çap edilmişdir (Gəncədə). Bu sayda Bakının azad edilməsi haqqında xəbərlər dərc edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri paşa həzrətlərinin teleqramı: Bismillahir rəhmanir rəhim! Bakı şəhəri 15.09.18 saat 9-a işləmiş igid ordu hissələri-miz tərəfindən azad olundu. ***Qafqaz İslam Ordusu komandanı FerikNuri***

15 sentyabr 1918: AXC hökuməti sədri Fətəli xan Xoyskinin qəhrəman Nuri paşaya təbriki: Qafqaz İslam Ordusunun komandanı səadətli Nuri paşa həzrətlərinə. Təhti-komandanızda olan igid türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşmənlərdən xilas edilməsi münasibətilə millətım zətil-həmiyyəti-pərvəranələrinizə və dünyanın ən nəci və cəsur əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edirəm,əfəndim.

Heyəti-vükəla rəisi Fətəli xan “Azərbaycan” qəzeti 15.09.18.

16 sentyabr 1918: Şəhər ətrafında, hərbi qışla meydanında (indiki BDU ərazisi) qoşun birliklərinin rəsmi-keçidi yapıldı.

17 sentyabr 1918: Bakı Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü.

18 sentyabr 1918: Şəhər ətrafında dayanmış Qafqaz İslam Ordusu qoşun hissələri Bakıya daxil oldu. İndi şəhərin əsl sahibi olan azərbaycan türkləri onu xilaskar kimi böyük hərətlə qarşıladı.

18 sentyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri paşanın Bakı şəhəri əhalisinə silahların təhvil verilməsi haqqında əmri: Bu gün axşam saat 6 üçün milliyətdən asılı olmayaraq bütün şəhər əhalisi yivsiz lüləli ov tüfəngləri istisna olmaqla, bütün odlu və soyuq silahları təhvil verməlidirlər.

20 sentyabr 1918: Etdikləri cinayətlərin qorxusundan Bakıdan qaçmış 26 Bakı Komissarlarının Krasnovodskda həbs olunaraq Ağcaqum çölündə ingilislər tərəfindən güllələndikləri söylənilir.

20 sentyabr 1918: Bakının azad olunmasını təcavüzkar hərəkət aktı kimi qiymətləndirən Rusiya Xarici İşlər naziri Çiçerinin notası (notada Bakı haqqında “Rusiya respublikasının mühüm şəhərlərindən birinin zəbt olunub məhv edilməsi” deyə bəhs olunurdu) sabahısı günü 21 sentyabrda qəzetlərdə dərc olundu.

20 sentyabr 1918: Milli hökumətin Bakı əhalisinə müraciəti: Paytaxtı olan Bakıya təzə varid olmuş Azərbaycan Hökuməti Cümhuriyyəti bununla şəhərdə və ətrafda yaşayan ümum əhaliyə din və millət fərqi qoymadan əmr edir ki, Azərbaycan hökumətinin təhti-təbiyyəsində yaşayan heç bir millətə təfəvüt qoyulmayaraq caniləri, qarətkarları, qatilləri və camaatın asayişini pozanları hökumət böyük cəzaya, edama varıncaya qədər düçar edəcəkdir. Türk Azərbaycan hökumətinin şan və şərəfinə yaraşmaz ki, onun paytaxtında günahsız adamların haqq və hüququna təcavüz olunsun.

21 sentyabr 1918: Türkiyədə nəşr olunan “Yeni gün” qəzetinin 21 eylül sayında “Azərbaycan tamamiyyəti mütlqiyyəsini təmin etdi” başlıqlı Bakının türk qüvvələri tərəfindən tutulması ilə bağlı təfəsilatlı böyük bir məqalə çıxdı.

Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti başladı. Nuri paşa Qarayazı və Ləzgi süvari alaylarının Yevlaxa və oradan da Bərdəyə yola düşmələrinə əmr verdi. Onun sonrakı 23 sentyabr tarixli əmri ilə digər hərbi hissələrin də yola salınmasına başlandı. Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti qüvvələrinə Cəmil Cahid bəy komandanlıq edirdi. Qarabağ hərəkətinə 1-ci Azərbaycan diviziyası, 9-cu və 106-cı türk alayları, milli könüllü bölmələr, zirehli avtomobillər daxil idi.

22 sentyabr 1918: 15-ci firqə özünün tam tərkibində Dağıstana doğru hərəkətə başladı. Orada uğurlu döyüşlər keçirən firqə Dağıstanda milli qüvvələrin hakimiyyətinin yaranmasına yardımçı oldu.

25 sentyabr 1918: Bakı şəhəri azad edildikdən sonra Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə Azərbaycan diviziyalarının yaradılmasına başlandı; 2-ci Azərbaycan piyada diviziyasının təşkili barədə əmr verildi.

1 oktyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa oktyabrın 1-də 15-ci tımənə Dağıstana hərəkətə keçmək əmri verdi. 15-ci tımənə və ona kömək edəcək Dağıstan könüllülərindən ibarət qüvvəyə Şimali Qafqaz Ordusu komandanı Yusif İzzət paşa rəhbərlik edirdi; ordunun qərargah rəisliyinə İsmayıl Həqqi bəy (Berkok) təyin edilmişdi. Dağıstanın Biçeraxov qüvvələrindən azad edilməsilə həm də AXC-nin şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunurdu.

1 oktyabr 1918: Qarabağda vəziyyətin gərginliyi üzündən Nuri paşa Ağdama gəldi. Çünki sentyabrın sonlarında Cəmil Cahid bəyin komandanlığı altında Qarabağa girən qüvvələrə etina etməyən ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımayacaqlarını və silahlarını verməyəcəklərini bəyan etmişdilər. Nuri paşa vaxt itirmədən türklərin öz torpağı olan Qarabağa qüvvə şövq edilməsini əmr etdi.

2 oktyabr 1918: Baş komandanlıq qərargah rəisi Ənvər paşanın Şərq Orduları qrupu komandanı Xəlil paşaya yaxında gözlənilən sülhün məhdudlaşdırıcı şərtləri qarşısında Azərbaycan və Şimali Qafqaz hökumətlərini gücləndirmək və Azərbaycana təcili silah göndərilməsi barədə məxfi sərəncamı.

4 oktyabr 1918: Həmin gün qüvvələrimiz Ağdamdan Şuşaya doğru hərəkətə başladı və elə həmin gün Əsgəran ətrafında güclü döyüş baş verdi Əsgəran boğazının təbii şəraitindən istifadə edən ermənilər burada möhkəm müdafiə postları qurmuşdular. Üzbəüz döyüşdə bu mövqeləri yarıb keçmək çətin olacağından 2-ci piyada alayı və bir süvari alayı Kətik-Daşbaşı istiqamətinə göndərildi. 9-cu Qafqaz piyada alayı isə Ağbulağa tərəf hərəkət edərək bu məntəqəni ələ keçirdi və ermənilərin geriyyə yolunu kəsdi. Həmin alayın 25-ci taburu cənubdan Əsgərana doğru hərəkət etməklə ermənilərin müqaviməti tamamilə qırıldı və bununla Şuşa yolunda əsas müqavimət səddi aradan qaldırıldı.

5 oktyabr 1918: Nuri paşa Qubaya gəldi. Xalq bayram günündə olduğu kimi bəzənmiş şəhər küçələrinə çıxmışdı. Yollara xalça, atlas döşənmişdi. Qubada xalqın xilaskar kimi qarşıladığı Nuri paşa öz nitqində 19 yaşdan 24 yaşa kimi cavanları əsgəri xidmətə çağırırdı.

6 oktyabr 1918: Əsgərlə Şuşa arasında olan Əyri kənd ətrafında döyüş baş verdi. Ətrafdakı Xramort, Xanabad, Daşbaşı, Aranzəmin, Qarakənd erməniləri daxil olmaqla burada xeyli erməni qüvvəsi toplanmışdı. 1-ci Azərbaycan diviziyasının sərəncamında olan topların sürəkli atəşindən sonra həmin qüvvələr qaçıb dağıldılar.

6 oktyabr 1918: 1918-ci ilin sentyabrında Bakı Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olunduqdan sonra AXC Bakıya köçdü və oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyski 2-ci hökumətdə dəyişiklik etdikdə Səhiyyə nazirliyi yaradıldı və Xudadad bəy Rəfibəyli Səhiyyə naziri təyin olundu.

6 oktyabr 1918: Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbiyyə Nəzarəti təşkil edilmişdir. İlk dəfə bu vəzifəyə İsmayıl bəy Ziyadxan təsdiq olunmuşdu.

6 oktyabr 1918: Dərbənd azad edilmişdir. Əvvəlcə bir zirehli qatar, sonra 56-cı və 38-ci alaylar Dərbənd cəbhəsinə yeridilmişdi. Xaçmaz mühafizə dəstəsi də 15-ci piyada tümeninin sərəncamına verilmişdi. Oktyabrın 5-də 56-cı alayla Dərbənddəki Biçeraxov qüvvələri arasında qanlı döyüş oldu. Ertəsi gün 38-ci piyada alayı da döyüşə qoşuldu. Günortaya yaxın Dərbənd şəhəri bütünlüklə ələ keçirildi.

6-7 oktyabr 1918: Ənvər paşa Şərq Orduları qrupu komandanlığına 6-7 ekim (oktyabr) tarixli əmrində “Görünüşdə Azərbaycan və Şimali Qafqazdakı qüvvələrimizi çəkməyə məcbur olacağıız. Belə bir halda Azərbaycan ilə Şimali Qafqazın öz qüvvəsinə dayanması lazım gələcəkdir. Bundan dolayı Qafqazda qalacaq qüvvələr Azərbaycan və Şimali Qafqaz qüvvələri olaraq qalmaq üçün indidən bu qüvvələr silahlandırılmalı və yeni təşkilat şəklində qüvvələndirilməlidir.

8 oktyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusu hissələri Şuşaya daxil oldu. Əsgərlər keçidində ciddi məğlubiyətə uğrayan düşmən artıq özünü göstərməməyə çalışırdı. Təntənəli qarşılanma mərasimi Gövhər Ağa məscidində oldu. Şuşada Qafqaz İslam Ordusunun hissələrinin rəsmi-keçidi təşkil edildi. Şəhərdə əhalinin əmniyyəti və asayişini qorumaq məqsədilə postlar quruldu.

10 oktyabr 1918: Rusiya Xarici İşlər naziri Çiçerin yeni notasında (10.10.1918.) türk hökumətindən Brest Litovskda müəyyən edilmiş yerlərdəki çəkilməyi, hücum vaxtı baş verən itkilərin əvəzini bütünlüklə ödəməyi tələb edirdi.

11 oktyabr 1918: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 17 yaşına çatmış hər bir gəncin hərbi mükəlləfiyyətli hesab edilməsi barədə qanun verildi.

13 oktyabr 1918: Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti rəsmi elan edildi. Mərasimdə Cümhuriyyətin başçısı Əbdülməcid Çermoyev, Nuri paşa və Yusif İzzət paşa iştirak edirdilər.

13 oktyabr 1918: “İttihad və Tərəqqi” partiyası mənsublarından olan Tələt paşa kabinəsi rəsmən istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, Hərbiyyə naziri olan Ənvər paşanın da vəzifəsi sona çatırdı.

18 oktyabr 1918: “Azərbaycan” qəzetinin 18.10.18 il sayında “Ə” imzasıyla gedən “Nuri paşa həzrətləri şərəfinə böyük ziyafət” adlı məqalədə Bakı şəhəri əhalisi tərəfindən Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşanın şərəfinə verilən vida ziyafətindən, baş nazir Fətəli xanın Azərbaycan türklərinin əsarət zülmündən qurtulmasında tökülən Osmanlı türklərinin qanına işarə ilə dediyi “nə bu qan, nə bu qan tökülən mübarək yerlər heç vaxt unudulmaz və xatirdən çıxmaz” tarixi sözlərindən, habelə həmin axşam söylənilən çıxışlardan söz açılır.

21 oktyabr 1918: Şərqi Orduları qrupu ilə birlikdə Qafqaz İslam Ordusu və Şimali Qafqaz ordusunun ləğv edilməsi.

23 oktyabr 1918: Tələt paşa hökumətinin istefa etməsindən sonra yeni hökumət quran Əhməd İzzət paşa Qafqaz İslam Ordusuna göndərdiyi 23 oktyabr tarixli əmri ilə Qarabağ hərəkatının dayandırılmasını tələb etdi.

24 oktyabr 1918: Bakıda “Türk Ədəbiyyatı-lisanı və türk cərəyanı-əfkari” mövzusunda konfrans keçirilmişdir.

30 oktyabr 1918: B.Britaniya (admiral Kaltorn) və Türkiyə (Rauf Hikmət və Sədulla bəy) nümayəndələri arasında İngiltərənin Mudros limanında (Ege dənizi, Lemnos adası) dayanmış “Aqamemnon” krayserində sülh imzalanmışdı. Mudros barışığının şərtləri türk ordusunun danışıqsız təslim olmasını, Türk ordusunun İrandan, Kilikiyadan, Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan və Dağıstandan çıxarılmasını nəzərdə tuturdu. Mudros barışığının 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edildi.

1 noyabr 1918: Cümə günü Müsəlman Qafqaz Ordusunun baş komandanı (indi sabiq) Nuri paşa kütləvi axtarışlar, qarətlər və müsəlmanlar arasında, xüsusən də nəyə görə Bakı hadisələrində iştirak etməkdə günahkar bilinən qaçqın bakılıların arasında həbslər apararaq Avetisovun dəstəsinin biabırçı davranışı barədə məlumatları türk komandanlığına çatdırmaq üçün Lənkəran cəmiyyəti tərəfindən vəkil edilmiş deputat Teymur bəy Bayram Əli bəyi qəbul etmişdir. Teymur bəy lənkəranlıların dözülməz dərdinə və müsibətlərinə, Avetisov dəstəsinin törətdiyi başıpozuqluğa son qoymağa kömək göstərməyi xahiş etmişdir.

4 noyabr 1918: Hərbiyyə nazirliyinin 4.11.18 tarixli 113 Nöli əmrilə: 1. Şimali və Cənubi Qafqaz orduları mütləqdir. 2. Azərbaycan Şimali Qafqaz və sair İslam hökumətləri ərazisindəki əsgər və zabitlərdən arzu edənlər Osmanlı hökuməti ilə heç bir münasibətdə bulunmamaqla həmin hökumətlərin xidmətlərində qala bilərlər. 3. Bunlar ordudan tərxis olunurlar. Lakin zabitlər üç il ərzində geri dönüb təkrar orduya xidmətə daxil ola bilərlər. 4. Bunlar qalacaqları

yerdə hökumətlə özləri müqavilə bağlamalıdılar. 5.Zabitlər, kiçik zabitlər və əsgərlər orada olduqları zaman ərzində Osmanlı təbəəsi ola bilməzlər. 6.Orada qalacaq olan əsgər və zabitlər orduda xidmət edəcəklərini bir bəyannamə ilə ən böyük rütbəli komandana bildirəcək, komandan həmin bəyannaməni Hərbiyyə Nazirliyinə göndərəcəkdir. Azərbaycanda (eləcə də digər Qafqaz bölgələrində) xidmət etməli olan Qafqaz İslam Ordusu əsgər və zabitlərin hüquqları ifadə edilir.

6 noyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusu hissələri oktyabrın 20-dən Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala) istiqamətində hərəkətə keçdilər. Biçeraxovun qüvvələri geri çəkilərək, şəhərin darvazası rolunu oynayan Tərki dağında müdafiə mövqeyi tutmuşdular. Oktyabrın 27-si Petrovsk-Port şəhəri cənub və qərb tərəfdən mühasirəyə alındı. Dağıstanın azad olunması uğrunda döyüşlərdə albay Akif bəyin komandanlıq etdiyi Azərbaycan alayı da iştirak edirdi. Noyabrın 5-də Tərki dağına hücum başlandı. Biçeraxov qüvvələrinə 2 hərbi gəmisi də yardım göstərirdi. Lakin noyabrın 6-dakı hücumla davam gətirə bilməyən düşmən şəhəri tərk edib qaçdı. Beləliklə, Petrovsk-Port şəhəri azad olundu.

8 noyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusunun başlatdığı Qarabağ hərəkatı sona çatmış, qısa bir zaman ərzində Şuşanın keçidi olan Əsgəran boğazı erməni quldurlarından təmizlənmiş, Şuşa qalasında bulunan 20 min Azərbaycan türkü Andronikin pəncəsindən qurtulmaqla gözlənilən soyqırımdan da xilas olmuşdu.

11 noyabr 1918: Fəriq Yusif İzzət paşa Temirxan-Şurada yeni təşəkkül etdiriləcək ordunun təşkilatına dair bir təlimatnamə hazırladı.

11 noyabr 1918: Mudros sülhündən sonra türk qüvvələri Naxçıvanı tərk etməli oldu. Lakin onların dəstəyi ilə qurulan Araz Türk Cümhuriyyəti burada erməni təcavüzünə imkan vermədi.

11 noyabr 1918: Kompyen məşəsində, marşal Foşun vaqonunda Almaniya ilə barışıq imzalandı; Birinci Dünya müharibəsi başa çatdı.

12 noyabr 1918: Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti ordusundan əskəri mükəlləfiyyətlə əlaqədar olaraq Temirxan-Şurada (indi Buynaksk) 12 kəsım günü Qafqaz Cümhuriyyəti tabeliyində bulunan hər bir nəfərin hərbi mükəlləfiyyəti olduğu və bu mükəlləfiyyətin on səkkiz yaşın tamam olduğu gün başlayıb qırx beş yaşında sona çatacağı barədə əmr verildi.

16 noyabr 1918: Milli Şura beş aylıq fasilədən sonra yenidən fəaliyyətə başladı.

17 noyabr 1918: Tomson hərbi dəstələri Bakıya daxil oldu. Az sonra Tomson elan etdi ki, Fətəli xanın başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini ölkə daxilində yeganə qanunu hakimiyyət orqanı hesab edir.

20 noyabr 1918: Şimali Qafqaz Ordusunun təşkili üçün hazırlıqlar davam edərək Hərbiyyə naziri və Ərkani hərbiyyə ümumiyyə rəisi Fəriq Cevat imzasıyla Şimali Qafqaz Ordu Komandanı Yusif İzzət paşaya aşağıdakı əmr çatdırıldı: “Dövlətin siyasi vəziyyəti Azərbaycanda və Şimali Qafqazda bulunan qitəti Osmanıyyənin sürətlə məmaliği Osmanıyyəyə nəqillərini qətiyyətlə icab etdirir.

Əvvəlcə verilən əmr üzrə qitənin nəqli məmləkətin varlığı adına lazımdır. Bu əmri aldığınızı bir vasitə ilə Hərbiyyə nəzarətinə bildirməyinizi rica edirəm”.

24 noyabr 1918: Azərbaycan hökuməti ilə Qafqaz İslam Ordusu arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtinə görə Azərbaycan ordusunda xidmətə girəcək türk əsgəri Azərbaycan hökumətinin təbəəsi olacaqdı. Azərbaycan Hərbiyyə nazirliyi Şimali Qafqazda və Azərbaycanda qalib xidmət etmək üçün 5887 sayılı əmri verdi.

29 noyabr 1918: Şimali Qafqazdakı Osmanlı qoşun hissələrini daşıyan son qatarlar Biləcəri stansiyasından keçir. Beləliklə Şimali Qafqaz ərazisi Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən tamamilə təxliyyə edilməkdədir.

29 noyabr 1918: Qafqaz İslam Ordusunun şərafinə və onların yola salınması münasibətilə Gəncədə ziyafət verildi. Ziyafətdə Əhməd Ağaoğlu, 15-ci tümən komandanı Süleyman İzzət bəy və Nuri paşa nitq söyləmişdilər.

3 dekabr 1918: Şimali Qafqaz məntəqəsində bulunan Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrini aparən ən sonuncu qatarın Biləcəri stansiyasından keçdiyi bildirilir.

7 dekabr 1918: Azərbaycan parlamenti təntənəli bir şərəftə açıldı. Fətəli xan Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi.

12 dekabr 1918: Hərbiyyə naziri və Ərkani hərbiyyəi ümumiyyə rəisi Fərid Cevat paşanın imzasıyla Gəncədə bulunan Yusif İzzət paşaya göndərilən teleqrafda vəzifəsinə son verildiyi və İstanbula dönməsinin təmənni edildiyi bildirildi.

18 dekabr 1918: Tomson elan etdi ki, Fətəli xanın başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini ölkə daxilində yeganə qanunu hakimiyyət orqanı hesab edir. Onu tanıdığını və onu tanıyacağını bəyan etdi. Özü ilə bərabər gətirdiyi erməni əsgərlərini və Biçeraxov kazaklarını Bakıdan çıxardı.

13 yanvar 1918: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Daxili İşlər Nazirliyi təklifi üzrə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılması haqqında qərar çıxardı. Bu vəzifəyə yanvarın 19-da Xosrov paşa bəy Sultanov təyin olundu.

13 may 1918: “İttihad” qəzeti Nuri paşanın ingilislər tərəfindən həbsi ilə bağlı olaraq Qarabəy Qarabəyovun etiraz dolu məqaləsini çap etdi: Biz Azərbaycan müsəlmanları həyatı və xilasını üçün Nuri paşaya borcluuyuq. Azərbaycanı bolşevik-daşnak birləşmələrindən təmizləmiş Nuri paşanın təhqir olunmasını yolverilməz hesab edirik.

27 iyun 1919: Rus imperiyasını bərpa etməyə çalışan general Denikin təhlükəsi qarşısında Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi-müdafiə aktı imzalandı.

15 aprel 1920: Fətəli xan Xoyski rus sovet ordusunun Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşması səbəbiylə əlaqədar Rusiya Xarici İşlər komissarı Çiçerine nota göndərirdi.

27 aprel 1920: İşğalçı Sovet qoşunları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazilərinə təcavüz edərək onun hüquqlarını kobudcasına pozdu. Müstəqil

Azərbaycan dövlətini ləğv edən Qırmızı Ordunun müdaxiləsi Sovet tarixşünaslığında “inqilab” kimi xarakterizə edilirdi. Aprelin 27-də Azərbaycanın sərhədlərini keçən 11-ci Qırmızı Ordu aprelin 28-də Bakını, ardınca bütün Azərbaycanı işğal etdi.

26 may 1920: Rus Sovet işğalçılarına qarşı Gəncə üsyanı başlandı. Üsyana zahirən səbəb Azərbaycan diviziyası zabitlərinin XI Qızıl Ordu qərargahından göndərilmiş zabitlərlə əvəz olunması oldu. 31 mayda dönə-dönə arxadan möhkəmləndirilən düşmən üsyanı yatırdı. 13 min nəfərdən çox vətənpərvər şəhid oldu.

29 may 1920: Aprel işğalından sonra Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı baş vermiş qüvvətli xalq üsyanlarından biri (29 may-13 iyun) Qarabağ xalq üsyanı başlandı. Üsyanın rəhbəri və istiqamətverici qüvvələri AXC ordusunun zabitləri və hərbi qulluqçuları idi. Qafqaz İslam Ordusunun keçmiş komandanı Nuri paşa və polkovnik Zeynalov üsyana rəhbərlik edirdilər. İyunun 10-da Qırmızı Ordu qüvvələri üsyançılara qarşı bütün cəbhə boyu hücumla keçdi. İyunun 13-də Şuşa müdafiəçilərinin də müqaviməti qırıldı.

15 mart 1921: Türkiyə siyasi və dövlət xadimi, Osmanlı Dövləti baş naziri, Azərbaycandan İstanbula yardım xahişlərilə gəlmiş nümayəndələri Ənvər paşa ilə birlikdə qəbul edərək hərbi yardım göstərilməsi fikrini müdafiə etmiş, Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, Bakının Azərbaycanın paytaxtına çevrilməsi yolunda coşqun fəaliyyət göstərən Tələt paşa mühacirətdə olduğu Berlində Soqomon Tayleryan adlı erməni terrorçu tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

4 avqust 1922: Böyük ictimai və siyasi xadim, Osmanlı Hərbiyyə naziri, Azərbaycana yardıma göndərilmiş Qafqaz İslam Ordusunun əsas təşkilatçısı və ilhamçısı Ənvər paşa indiki Tacikistan ərazisində Abi-Dərya çayı kənarında bolşevik qüvvələrilə döyüşdə şəhid olmuşdur.

15 may 1945: Qafqaz İslam Ordusunun əsas tərkibini təşkil edən 5-ci Qafqaz firqəsinin komandanı, Azərbaycanın xüsusən Bakının azad edilməsində fəvqəladə hünər göstərən Bakı Mürsəl paşa İstanbulda vəfat etmişdir.

2 mart 1949: Hərbi xidmətdən ayrılardan sonra İstanbulda hərbi təyinatlı məhsullar istehsal edən Dəmir-tökmə fabriki açaraq burada silah-sursat istehsalı ilə məşğul olan Nuri paşa fabrikdə naməlum səbəblər üzündən baş verən partlayışda həlak olmuşdur.

MİNAXANIM TƏKLƏLİ
MEHMET RIHTIM

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN
XRONOLOGİYASI

Texniki redaktor: *Rauf Kərimov*
Bədii redaktor: *Elnur Əhmədov*
Korrektor: *Suğra Osmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 15.09.2008.
Çapa imzalanmışdır: 23.10.2008.
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 6,5.
Sifariş: 196. Sayı: 500 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

NURLAR
Nəşriyat Poliqrafiya Mərkəzi

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 /
Tel: 4977021 Faks: 4971295 /
E-poçtu: office@nurprint.com